

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Політична та військова діяльність групи П’ятакова у вересні –
жовтні 1918 р.»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Пилипенко Владислав Георгійович

Науковий керівник: Скальський В. В., кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії НаУКМА, директор УНДІАСД

Рецензент: Гірік С.І., кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»,
старший викладач кафедри історії НаУКМА

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Пилипенко Владислав Георгійович, студент 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: vladyslav.pylypenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Політична та військова діяльність групи П’ятакова у вересні –жовтні 1918 р.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 - 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

23.05. 2024

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної / магістерської роботи

Тема: «Політична та військова діяльність групи П'ятакова у вересні – жовтні 1918 р.»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Скальський Віталій Валерійович

Захищена: " ____ " _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи:

Подане дослідження розкриває маловідому для наукової спільноти тематику діяльності «лівого» крила КП(б)У у вересні – жовтні 1918 р. В роботі охоплюється політична участь групи П'ятакова в КП(б)У, а також провідна роль останньої у воєнній діяльності «українських» більшовиків.

З метою всестороннього висвітлення поданої тематики було використано джерела усіх сторін політичного та військового конфліктів. Серед них: протоколи з'їздів, пленумів КП(б)У, листування, спогади представників «лівої» і «правої» течій партії, військова документація, спогади командного складу військових формацій більшовиків, документація німецьких підрозділів, спогади та військова документація частин Української Держави (2-го Запорізького полку, Державної Варти). Через значний обсяг зони збройного конфлікту, нами було обрано територію Чернігівської губернії. В її північно-східних межах відбувалися найбільші боєзіткнення

сторін конфлікту, котрі мали політичне значення на тогочасних дебатах в КП(б)У.

Радянська, українська та закордонна історіографії досягли певних успіхів у висвітленні діяльності групи П'ятова (увага на біографіистиці, ідейних постулатах, окремих епізодах збройної діяльності). Проте не було охоплено окремі епізоди такої діяльності восени 1918 року, не кажучи про участь «лівих» у формуванні збройних підрозділів під командування ЦВРК та КП(б)У. До цього часу збереглася теза про політичну поразку та остаточний відхід від справ групи П'ятова у вересні-жовтні 1918 р.

На прикладі аналізу політичних тезисів «лівих» і «правих», а також протоколів Орловського пленуму та 2-го з'їзду КП(б)У ми підтвердили власну тезу про збереження політичної позиції в партії групою П'ятова. Серед таких здобутків: головенство над вищим військовим координаційним органом наступу на Україну, ЦВРК (Центральним Військово-Револуційним комітетом), а також ідея про важливість збройних акцій на місцевому терені. В успіху «лівих» відграли роль представники РКП(б) (Яків Свердлов, Йосиф Сталін, Михайло Крестинський), опозиційні до чинної військової та політичної повістки (формування підконтрольних центру регулярних формацій, дотримання вимог Берестейського миру). Окреми тези «лівих» були підтримані представниками «правих» (як от лідером цієї групи, Еммануїлом Квірінгом).

Група П'ятова через підконтрольний ЦВРК долучилися до формування перших напіврегулярних збройних підрозділів «українських» більшовиків. В новоствореній 1-й Повстанчій дивізії покращилося питання з логістикою, збройним оснащенням, зв'язком, почасти, з дисципліною та тактикою операцій. Новостворені військові формації стабілізували ситуацію на прикордонні, могли чинити опір та, навіть, перемагати окремі збройні підрозділи німецьких та українських збройних сил. «Легітимності» збройних виступів сприяло самочинне трактування «лівими» окремих пунктів

домовленостей пленумів та з'їздів (датування часу «вирішального моменту» наступу на Україну).

Проте, не вдалося побороти численні прояви «партизанщини». Самочинні реквізиції населення, недотримання наказів командування, прив'язаність до місць дислокації, авторитет колишніх ватажків/теперішніх полковників-отаманів спричинили дезерцію серед особового складу полку, збройні виступи як місцевого населення, так і особового складу підрозділів.

Спроби боротьби з явищем «партизанщини», на додачу до чинної політичної повістки (результатів 2-го з'їзду), призвели до виступу Богунського, а, згодом, Таращанського полків. Попри політичні успіхи бунтівників, котрим сприяли окремі представники «лівих» (тимчасове зняття з командування Миколи Кропив'янського, кооптація до складу місцевих політичних органів прибічників військових формацій), військова ситуація в підрозділі погіршилася. Дезертувала майже половина особового складу полку. Бажання «лівих» зберегти контроль над збройними формаціями за рахунок «консервування» їх «напівпартизанського» характеру зазнало поразки. З іншого боку, за час існування 1-ї Повстанчої дивізії сформувалося стійке «бойове ядро» навколо новостворених та вже наявних регулярних підрозділів. Подальша революція в Німеччині поверне тему актуальності формування повноцінних регулярних частин.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Історіографія.....	6
Розділ 2. Політичні дебати та збройна ескалація на україно-російському кордоні у вересні 1918 р.....	14
2.1 Дискусії на пленумі КП(б)У 8-9 вересня 1918 р.....	14
2.2 Формування регулярних збройних формувань «українських» більшовиків.....	22
2.3 Спроба наступу в районі Новгород-Сіверського - Хутора Михайлівського 15-16 вересня 1918 р.....	48
Розділ 3. Боротьба «лівих» за збереження політичного впливу у жовтні 1918 р.....	71
3.1 Інцидент в районі Стародуба 6-25 жовтня 1918 р.....	71
3.2 Суперечки щодо наступу на Україну на 2-му з'їзді КП(б)У 17-22 жовтня 1918 р.....	92
3.3 Виступ Богунського полку	106
Висновки.....	127
Список використаних джерел і літератури.....	131
Додатки.....	144
Подяки.....	157

Вступ

В липні 1918 в Москві було проголошено створення Комуністичної партії (більшовиків) України. Попри зовнішню цілісну структуру, в партії точилися безперервні сутички стосовно ролі, функцій і мети діяльності новоствореного політичного органу. Особливо проблематичним було питання долі окупованих українських теренів, з визволенням котрих мала бути пов'язаною основна задача КП(б)У. Такі суперечки, врешті, породили дві політичні лінії бачення всередині партії: «лівих» і «правих». Перші, отримавши владу в новоствореній структурі, інспірували збройне повстання в серпні 1918 року, котре, попри певні тактичні успіхи, стратегічно завершилися невдачею. Ці події спровокували падіння політичного авторитету «лівих», змусивши останніх до відповідних поступків опонентам під час «вересневого» пленуму КП(б)У та 2-го з'їзду КП(б)У. Таким чином, прибічники лідера цієї групи, Георгія П'ятакова, були позбавлені політичного керівництва в партії, а, почасти, і участі в окремих військових та політичних заходах.

Попри такий стан справ, вважати ситуацію українських «лефтистів» провальною не доводилося. Хоча мали місце політичні невдачі, проте група Георгія П'ятакова змогла зберегти свій вплив на військові інституції партії (ЦВРК) та відділ пропаганди КП(б)У. Таким чином, «ліві» змогли втілити не тільки низку власних задумів у політичній та військовій сфері, але й навіть спробували вдатися до більш радикальних дій – відкритого збройного протистояння.

Поза ситуацією не лишалася інстанція, котрій була підвітна КП(б)У: ЦК РКП(б) в Москві. У вересні – жовтні 1918 р. в останній відбувалися політичні процеси, пов'язані з тимчасовою відсутністю влади, а, згодом, приходом до керівництва опонентів Володимира Леніна на чолі з Яковом Свердловим. Опозиція домовленостям в Брест-Литовську з боку останнього сприяла діяльності «лівих», дозволивши зберегти низку власних політичних важелів у вересні 1918 р.

З поверненням Леніна до керівництва партією, ситуація кардинально змінилася. Навіть за підтримки «правого» крила з боку представників РКП(б), прибічники Георгія П'ятова змогли зберегти вплив не тільки у військових інстанціях, але й довести доцільність власних ідей (особливо, в питанні існування збройних відділів).

Радянська, сучасна українська та зарубіжна історіографії не надавали належного значення практичній діяльності «лівих» в КП(б)У (особливо, у плані збройної підготовки та агітації), акцентуючи увагу виключно на ідейній складовій. Оминалася увагою участь у внутрішньопартійних дискусіях КП(б)У представників з інших партійних структур (насамперед, Москви). Ще з радянських часів залишилася усталеною формула «конфлікту» «лівих» і «правих». Поза тим, не враховувалася спільна візія цих груп на певні проблемні питання, пов'язані з українськими теренами та шляхів опанування ними.

Об'єктом дослідження є діяльність «лівого» крила КП(б)У в контексті політичного та збройного протистояння на північно-східному прикордонні Української Держави.

Предметом дослідження є політичні дискусії «лівих» та «правих» в КП(б)У та діяльність збройних відділів, підопічних групі Георгія П'ятова в контексті проблематики політичного та збройного протистояння на північно-східному прикордонні Української Держави.

Метою дослідження є збройна та політична діяльність «лівих» в КП(б)У в контексті проблематики північно-східного прикордоння Української Держави у вересні-жовтні 1918 р.

В цьому дослідженні ми маємо виконати такі **завдання**:

- 1) Аналіз історіографії, пов'язаної з діяльністю «лівих» в КП(б)У у вересні-жовтні 1918 р.
- 2) Розгляд діяльності «лівих» в час пленуму КП(б)У у вересні 1918 р.: політична позиція, практична діяльність, збройні зіткнення

3) Аналіз політичної позиції та збройних акцій «лівих» в період перед та під час 2-го з'їзду КП(б)У у жовтні 1918 р. Пошук причин збройного виступу окремих підрозділів 1-ї Повстанчої дивізії проти політичного керівництва КП(б)У.

Територіальні межі: північно-східне прикордоння Української Держави: лінія Гомель – Стародуб – Новгород-Сіверськ – Хутір-Михайлівський – Глухів.

Методологічні прийоми: інтерпретативний метод, порівняльний метод, метод історичної реконструкції, концепт «стійкої бойової сили».

Під інтерпретативним методом мається на увазі запропонований Перегріном Шварцом-Шеєм та Деборою Янов концепт подальшого розвитку ідеї «Щільного опису» Кліфорда Гірца в політичному його значенні¹. Теоретики пропонують розглядати досліджуванні науковцями дефініції, як об'єкт свого часу, враховуючи тодішні його особливості, інтерпретації з боку різних соціальних груп (або ж політичних кіл).

Таким чином, поняття ««ліве» крило КП(б)У», пропонується нами як група політичних діячів/членів партії чиї ідеї були близькими або співпадали з такими в найбільш згаданого під цією дефініцією в той час Георгія П'ятакова (Володимир Затонський, Андрій Бубнов, Станіслав Косіор, Михайло Іванов). Варто враховувати вживання цього поняття іншими політичними групами КП(б)У (наприклад, «правими»). Останні також використовували до своїх опонентів в партії термін «ліві», що може допомогти в подальшому дослідженні.

Важливим є використання цього методу в контексті інтерпретації різними політичними групами тих чи інших угод, документів, резолюцій (як от дефініції про «поточний момент» в контексті визначення часу загального наступу більшовиків).

¹ Schwartz-Shea P., Yanow D. Interpretivism. London, 2020. P.5

Концепт «Стійкої бойової сили», або ж «Resilient fighting power», пропонується розглядати в контексті чинників, котрі стають перепоною, або, навпаки, провокують подальшу стійкість бойового підрозділу. Серед таких критеріїв враховується моральний стан особового складу підрозділу, середовище, з якого формується особовий склад, тогочасна політична повістка, ціннісні уявлення командування і особового складу стосовно поведінки з ворогом/цивільним населенням/військовополоненими, рівень, умови військової підготовки/згуртованості підрозділів².

² Fedorchak V. The Russia-Ukraine war. Towards resilient fighting power. London, 2024. P. 4-7

Розділ 1. Історіографія

З метою кращого ознайомлення з проблематикою питання, здійснимо короткий огляд історіографії. Найперше, розпочнемо з політичного утвору, котрий і став творцем цього терміну. Тобто, досліджень науковців Радянського Союзу. Перші статті, присвячені діяльності так званого «лівого» крила КП(б)У, мали місце в одному з головних історичних журналів УСРР, «Літописі революції». На початках, дослідження охоплювали виключно питання створення партійної організації українських більшовиків (особливо, в контексті «офіційних» юбілеїв 1-го з'їзду КП(б)У)³.

Згодом, істориків зацікавило питання діяльності «лівих» в більш пізньому часовому проміжку. Прикладом таких пошуків може слугувати стаття Сидора Баранника, присвячена дискусіям «лівого» і «правого» угруповань в першому друкованому органі КП(б)У, «Коммунист» в серпні–жовтні 1918 р⁴. Автор згаданого дослідження звертав увагу на теоретичні засади діяльності «лівої течії», як от дилеми партійної незалежності, ставлення до світової революції, місця селянства в їх деклараціях. На жаль, практичну діяльність цього угруповання охоплено не було, побіжно згадуючи окремі події (наприклад, серпневий виступ 1918 р.).

З монографій 1920-их років найбільш показовим стало дослідження історика Мойсея Равича-Черкаського, «История Коммунистической партии (большевиков) Украины». Вибудовуючи цілісну картину історії КП(б)У, автор намагався охопити різноманітні перипетії діяльності цієї політичної організації. Серед таких моментів згадуються дискусії за участі групи П'ятакова у вересні – жовтні 1918 р. (тобто, в час пленуму в Орлі та 2-го з'їзду партії). Дослідник намагається детально розглянути позиції кожного з учасників дебатів, подекуди, згадуючи навіть членів РКП(б) (наприклад, тези

³ Аверін В. До боротьби «лівих» і «правих» на I з'їзді КП(б)У. *Літопис революції*. 1928. №4. С. 63-78. Волін В. Перший з'їзд КП(б)У. *Літопис революції*. 1928. №4. С. 44-62

⁴ Баранник С. Проблема повстанства проти гетьманщини та австро-німецької окупації в «Коммунисте» 1918 р. *Літопис революції*. 1930. №2. С. 232-266

Льва Каменєва під час 2-го з'їзду)⁵. Проте, вибірковість тез окремих учасників дебатів, відсутність огляду практичної діяльності «лівих» не дозволяють вважати картину партійної історії цілісною.

В 1930-ті роки відбувається кардинальний перегляд радянської історіографії. З приходом Сталіна до влади та початком репресій його опонентів (у тому числі окремих членів «лівих» українських більшовиків (П'ятаков, Затонський)), інтерпретація діяльності цієї течії зазнала кардинальних змін. Найбільш обговорюваною темою у цьому контексті стало питання партійної залежності/незалежності у відносинах з центром (Москвою), котре поступово переходило в проблематику політичної лояльності місцевих організацій до РКП(б) часів Сталіна, Хрущова, Горбачова, Брежнєва. Діяльність Георгія П'якова, Андрія Бубнова, Володимира Затонського, в кращому випадку, визнавалася «помилковою»⁶, в гіршому – діяльністю «троцькістів» чи «націоналістичного ухильництва»⁷.

З іншого боку, змінився й сам тип досліджень, присвячених періоду діяльності українських «лефтистів». Акцент з політично ворожого «лефтизму» перейшов в бік більш «лояльної» військової тематики та автобіографістики командирів тогочасних більшовицьких формувань. В цей пантеон увійшли нариси, присвячені Миколі Щорсу (командиру Богунського полку), Миколі Кропив'янському (командиру 1-ї Української повстанчої дивізії), Тимофію Черняку (командиру Новгород-Сіверського полку)⁸. Врешті, крізь призму більшовицьких виступів (особливо, в серпні 1918 р. під головуванням Кропив'янського) висвітлювалася частина практичної діяльності «лівої» течії, пов'язана з формуванням Центрального революційного комітету і

⁵ Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. Харьков, 1923. С. 95-96

⁶ Петров В. Непокорившееся кайзеровскому нашествию. Москва, 1988. С. 146

⁷ Тичина В. Борьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С. 72. Бачинский П., Сергиенко А. Эммануил Ионович Квиринг. Киев, 1989. С. 57

⁸ Дудко И. Николай Григорьевич Крапивянский. Киев, 1965. С. 1-67. Стунгур Ш. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. Київ, 1960. С. 1-134. Герасимов Е. Жизнь Николая Щорса. Москва, 1956. С. 1-133

організацією виступів в Чернігівській губернії наприкінці літа 1918 р.⁹ З іншого боку, опис таких збройних акцій не прив'язувався до політичного контексту. Збройна діяльність більшовиків на північно-східному прикордонні (Чернігівщині) висвітлювалася крізь призму паралельних повстань в інших українських землях, тим самим применшуючи важливість таких подій.

Певні зміни в історіографії відбулися після постання незалежної України. З реабілітацією та поновленням інтересу до жертв попереднього уряду з'явилося зацікавлення і до окремих діячів «лівої» течії КП(б)У. Біографією Георгія П'ятакова відзначився Валерій Солдатенко¹⁰, в той час як Олег Божко спробував поєднати збройний контекст творення більшовицьких повстанських відділів з політичним протистоянням «лівої» і «правої» течій в серпні та вересні 1918 р.¹¹

Спроби дослідити теоретичний базис ідей перших українських радянських урядів здійснювали як окремі дослідники («Український жовтень» Андрія Здорова), так і цілі наукові інстанції (проект LikBez¹², Інститут Історії НАН¹³). Не відставали і місцеві краєзнавці (переважно, з Чернігівщини) як от Ірина Еткіна¹⁴ та Віктор Ємельянов¹⁵. Окремі дослідники надали перевагу

⁹ Балковий П. Війна без флангів. Київ, 1966. С. 34-35, 63. Антонов А. Боевой восемнадцатый год. Москва, 1961. С.198. Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году. Документы. Москва, 1941. С.41

¹⁰ Солдатенко В. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. Москва, 2017. С. 1 -423

¹¹ Божко О. І. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918-червень 1919 рр.) Дис. Канд. Іст.наук: 07.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1994. С. 291-308

¹² Україна Радянська: ілюзії та катастрофи «комуністичного раю». 1917–1938 рр. / ред. Геннадій Єфіменко. Харків, 2017. С. 1-352

¹³ Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2022. С. 622-712. Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ, 2021. Кн. 1. С .154-182

¹⁴ Еткіна І. Участь німецького війська у захисті північних кордонів Української Держави на Чернігівщині від більшовицької Росії у 1918 р. / *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Чернігів, 2018. С. 273-286

¹⁵ ¹⁵ Ємельянов В. Нотатки про Ніжинське повстання червоних партизан: передісторія, історія, доля учасників. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2008. С. 5-20

вивченню функції і політичної структури ЦК КП(б)У, або ж діяльності прихильних чи опозиційних «лівим» політичних угруповань¹⁶.

Не оминув уваги істориків і мілітарний аспект діяльності «лефтистів». Серед таких робіт: вивчення національного складу та структури Червоного козацтва Дмитром Кобельським¹⁷, спроба реконструкції боїв на Стародубщині в жовтні 1918 р. Ярославом Тинченком та Юрієм Юзичем¹⁸.

Попри багатий наробок, сучасна українська історіографія не є позбавленою недоліків. Перший з них – залежність від політичного (національного) фактору. В дослідженнях Інституту історії НАН другий український радянський уряд подається в якості залежної від Леніна інстанції¹⁹, своєрідного «пішака» більшовиків, в той час як Андрій Здоров подає перші радянські урядові інстанції в Україні в якості самодостатнього «національного» уряду²⁰. Аналогічним є погляд Валерія Солдатенка в його біографії П'ятакова²¹. В діяннях останнього він вбачає своєрідну модель «національного комунізму».

Другий недолік пов'язаний з недостатнім висвітленням практичної діяльності «лівого» крила. Дослідники намагаються охопити, в основі, серпневе повстання в районі Ніжина та, зрідка, конфлікт в районі Стародуба в жовтні 1918 р. Більш частою є згадка формування і становлення 2-го радянського уряду України (Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду) у листопаді 1918 року. Проте, такі елементи втрачають певну хронологічну і

¹⁶ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України. Київ, 2005. С. 7-197. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР. Київ, 2014. С. 64-68

¹⁷ Кобельський Д. Національні підрозділи у формуваннях Червоного козацтва: 1918-1921 рр. *Записки історичного факультету*, 2016. С. 268-279

¹⁸ Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української держави, травень-декабрь 1918 року. Київ, 2014. С. 54-55. Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини. / *Історична Правда* / URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 1.12. 2023)

¹⁹ Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ, 2021. С. 166-167

²⁰ Здоров А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 - лютий 1918 рр.). Одеса, 2007. С. 225-226

²¹ Солдатенко В. Георгий Пятаков: оппонент Леніна, соперник Сталина. Москва, 2017. С. 233-234

логічну цілісність, враховуючи відсутність огляду діяльності «лефтистів» у вересні та жовтні 1918 р. (формування власних військових відділів). Неполітична (військова) діяльність «лівих» не завжди пов'язана з політичною теорією та відображується, переважно, ізольовано. Врешті, постає проблема ознайомленості місцевої історіографії з історіографією закордонною (насамперед, у питанні охоплення впливу простору поза межами КП(б)У).

Звернемося до наробку колег поза тереном України. Число таких праць незначне, тож можемо дозволити згадати про них. Насамперед, це наробок Артура Адамса, Роберта Салівана, Леонарда Шапіро, Річарда Пайпса, Джеймса Мейса, Юрія Бориса, Марка Бойцуна, Стівена Величенка, Рональда Ковальські, Андреа Граціозі та Роберта Деніелза. Методологію згаданих дослідників варто виокремити в кілька дослідницьких шкіл. Першим з них є підхід тоталітарної школи. До неї ми можемо віднести наробок Роберта Салівана та Артура Адамса. Суть цього підходу – бачення крізь призму «верхів» (в нашому випадку, крізь призму Леніна/Москви). Для авторів місцеві більшовицькі фракції є лише виокремленими автономними (в місцевих рамках) одиницями, котрими «керують» вищі партійні кола на кшталт Леніна та його представників (через Сталіна, Раковського і т.п.). Усі дії «лефтистів» є контрольованими, допустимими в обмеженому політичному і територіальному просторі²².

В опозиції до них є неототалітарна школа та ранні ревізіоністи. До цієї категорії ми можемо віднести Леонарда Шапіро, Річарда Пайпса, Рональда Ковальські, Роберта Деніелза та Андреа Граціозі. Суть досліджень цих авторів полягає у спробі віднайти не стільки однолінійні, скільки взаємні, двосторонні відносини центру та периферії в Радянському Союзі. В даному випадку, сферою зацікавлень згаданих авторів є «лефтистський» рух усередині більшовицької партії, з котрим намагається налагодити відносини/створити власну стратегію Ленін.

²² Arthur A. Bolshevik Administration in the Ukraine: 1918. *The Review of Politics*, Vol. 20, No. 3, P. 291-294. Sullivant R. *Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957*. New York, 1962. P. 46, 53

У цьому питанні розкладемо авторів неототалітарної школи та ревізіонізму на дві групи. Перша з них, представлена Робертом Деніелзом, Леонардом Шапіро та Річардом Пайпсом, має візію, що «лефтизм», як такий, є сукупністю спільних явищ, характерних для кожного з представників таких груп на місцях. Серед таких характеристик є своєрідне економічне бачення (економічний централізм, робітничий контроль заводів фабрик), питання рамок/меж власної політичної діяльності (федералізм, децентралізм)²³.

Інша група, представлена Робертом Ковальськi та Андреа Граціозі, виокремлює «лефтистський» рух в Україні як окрему політичну течію, котра хоч і має певні спільні риси з загальноросійським «лефтизмом», проте в дечому є його девіацією. Серед таких особливих рис автори відзначають опертя «лівих» на селянські маси, як основний «матеріал» для повстання разом з чіткою опозицією до національного питання як такого²⁴.

Решту дослідницьких напрямків ми можемо розділити між представниками зарубіжних студій україністики Канади, США, Британії (Марком Бойцуном, Юрієм Борисом, Джеймсом Мейсом) та представниками постімперських студій (Стівеном Величенко) Перші з них мають тотожне бачення зі згаданим раніше Інститутом історії НАНУ, адже вбачають в групі на чолі з Георгієм П'ятаковим своєрідного «троянського коня» керованого Леніним²⁵. Проте, їх візія обмежується аналізом інтеракції/взаємодії політичних сил в рамках українських теренів, полишаючи поза тим ситуацію за її межами (наприклад, політичні дискусії в РКП(б)). Використання наявних (чи, краще мовити, доступних) в умовах Холодної війни радянських джерел та літератури мало вплив на вибудову наративу, представленого тільки

²³ Schapiro L. The origin of the communist autocracy. London, 1977. P.139-146. Pipes R. The formation of the Soviet Union. Harvard, 1997. P. 242-246. Daniels R. The Rise and Fall of Communism in Russia. Yale, 2007. P. 167-180

²⁴ Graziosi A. G. L. Piatakov (1890-1937): A Mirror of Soviet History. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 16, No. 1/2). P. 137-138. Kowalski R. The Bolshevik Party in conflict: the left Communist opposition of 1918. London, 1991. P. 169-170

²⁵ Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення. Київ, 2018. С. 58-63

вигідними для чинного радянського режиму подіями (створення КП(б)У, Другий прихід більшовиків в Україну)²⁶.

Стівен Величенко є репрезентантом нової імперської історії. Тож крізь цю призму він бачить П'ятакова та Леніна в якості двох сторін однієї медалі, маючи на увазі незначні відмінності у поглядах (питання селянства, проблематика державного устрою) при спільній візії верховенства імперського/російського/більшовицького центру над місцевими організаціями²⁷.

Попри такий стан справ, західна історіографія має певні недоліки. Перший з них – відсутність належної уваги до практичної реалізації помислів «лівого» крила КП(б)У. Особливо це питання стосується створення збройних формувань та діяльності поза «рамками», встановленими «центром» для місцевих організацій. Інший недолік – нестача місцевих джерел. Адже на особливу увагу заслуговують як спогади місцевих «лефтистів», так і мемуари політичних та військових кадрів повстачних формувань та окремих місцевих організацій, підвладним «лефтистам» в Україні. Не варто й згадувати про не зовсім ретельний аналіз дискусій навколо практичної діяльності «лефтистів» під час 2-го та 3-го з'їздів КП(б)У.

Підіб'ємо підсумки. Історіографія «лівого» крила КП(б)У вперше набула зацікавлення в дослідженнях радянських істориків. Попри початкову перспективу (увага до ідейного базису «лефтистів»), з часом тематика все більш віддалялася від цього питання (що було спричинено поступовою зміною політичної кон'юнктури за часів Сталіна). Попри певну увагу до практичного аспекту діяльності руху (як от творення дивізій чи окремі виступи цих формацій), його діячі відходили на задній план, поступово заміщуючи питання політичне питанням мілітарним.

²⁶ Bogys J. The Sovietization of Ukraine: 1917-1923. Edmonton, 1980. P. 139-203. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1918. Київ, 2020. С. 301-507

²⁷ Velychenko S. Painting Imperialism and Nationalism Red. The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925. Toronto, 2015. P. 69-70, 72

За часів незалежної України увага до Георгія П'якова і його прибічників знову набула певної уваги. Численні монографії намагалися охопити біографічні аспекти їх діяльності, практичну і теоретичну діяльність (особливо, дискусії під час серпневого виступу та діяльність збройних формувань наприкінці листопада 1918 р.). Попри це, головними недоліками сучасної української історіографії стали: обмеженість виключно «українським» тереном, політичні впливи (уряд П'якова в якості «пішака» Леніна чи в ролі «національного» антиподу), білі плями в хронології політичної та збройної діяльності «лівого» крила (особливо, у вересні).

В зарубіжній історіографії головною перевагою стало привернення уваги дослідників до безпосередніх зносин «лівих» з навколишнім «простором» (насамперед, з Леніним, РКП(б)). Термін «ліві» став однією з головних тем дискусій як стосовно його (не)однорідності, так і в питанні репрезентації ним України як своєрідного суб'єкта/об'єкта імперського центру в Москві.

Попри це, такі дослідження «страждали» через відсутність огляду практичної діяльності «команди» П'якова (як от формування Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду чи збройних виступів вересня-листопада 1918 р.). Проблема стосувалася і відсутності достатньої ознайомленості з місцевими українськими дослідженнями та джерелами, котрі, з недавніх пір, стали доступними як в архівах, так і онлайн (особливо, матеріали з'їздів).

Розділ 2. Політичні дебати та збройна ескалація на україно-російському кордоні у вересні 1918 р.

2.1 Дискусії на пленумі КП(б)У 8-9 вересня 1918 р

Серпневий виступ в Чернігівській губернії, організований ЦВРК та затверджений ЦК на чолі з П'ятаковим, зазнав поразки. Попри захоплення окремих сіл, основні повітові та губернські центри (на кшталт Новгород-Сіверська, Гомеля, Ніжина, Стародуба) не були взяті під контроль, а підрозділи партизан та окремі регулярні підрозділи (на кшталт Червоного козацтва) вимушені були відступити до «нейтральної зони» (Додаток 3) або ж переховувалися в місцевих лісах.

«Розбір польотів» мав бути здійснений під час вересневого пленуму КП(б)У в Орлі. Дискутантів на цій зустрічі представляли, з однієї сторони, «ліві» на чолі з Георгієм П'ятаковим, Андрієм Бубновим, Станіславом Косіором, а з іншої – «праві», основними «голосами» котрих були Семен Шварц та Еммануїл Квірінг. Як представник РКП(б) з правом дорадчого голосу був присутній Микола Крестинський.

Найбільш детально позицію «лівих» окреслив на початку зібрання Георгій П'ятаков (котрий на той час був секретарем ЦК КП(б)У). Він здійснив доповідь стосовно підсумків серпневого повстання. Визнаючи небездоганність (а, точніше, невдачу) даного виступу, П'ятаков, водночас, намагався виділити переваги теперішнього становища КП(б)У. За його словами, в результаті боїв у підрозділів виникла «тяга к организации, к подготовительной работе, чего до призыва к боевым действиям не замечалось.»²⁸. Більше того, в «в определенных местах (нейтральной зоне) созданы военные базы, имеющие целью тревожить немцев, и, самое главное, во время боевых действий, непрерывно проверяя свои боевые силы и пригодность тех или иных воинских частей, разрастаться, укрепляться и

²⁸ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*. 1927. №1. С.132

обрастать как человеческим материалом»²⁹. Тобто, в баченні секретаря серпневі події сприяли формуванню досвідчених, а, головне, організованих підрозділів. Дієвість таких військових частин секретар демонструє на прикладі двох поселень – Ямполя і Вороб'ївки, в районі котрих тимчасово було змушено до відступу окремі підрозділи німецької армії. Доцільність таких нападів автор промови вбачає в «накопиченні» достатнього особового складу та озброєння, що, нарівні з досвідом, сприяє військовій ефективності таких військових відділів. Прикладом цьому П'ятаков наводить загін червоного козацтва Примакова, котрий зі 120 чоловік під кінець виступу розрісся в полк³⁰.

Попри такий розклад сил, П'ятаков, вбачав завчасним цілісні збройні виступи рівня фронтів і т.п., задіюючи такі лише в «более отдаленный момент»³¹. Основною ціллю, на його думку, має бути нанесення низки «відчутних ударів» з боку радянських підрозділів, тим самим виснажуючи ворога, реорганізуючи власні загони, і, врешті, підводячи стан справ до фінального «приступу», в результаті якого має відбутися революція в Україні, посилена аналогічними подіями в Європі³².

Вбачаючи основним джерелом ресурсного поповнення та революції місцеве селянство, автор наполягає на співпраці і відповідній роботі з цим прошарком населення ніж на його лідерстві в діях. В той самий час, керівництво наступом і повстанням П'ятаков передає робітництву. «Революційний» потяг селянства має змусити ворога відволіктися, в той час як основні дії мають відбутися в час повстання «пролетаріату» у місті³³. Саме селянство, на думку автора промови, «общественный слой, который не в состоянии овладеть политической властью»³⁴. На думку Рональда Ковальські,

²⁹ Там само. С.133

³⁰ Там само. С.130

³¹ Там само. С. 132

³² Там само. С. 134

³³ Там само. С. 134

³⁴ Там само. С. 134

такий пієтет «лівих» до робітничого класу (попри значну увагу до селянства) зумовлений опертям на вчення одного з теоретиків російського соціалізму та опонента Леніна, Олександра Богданова, а саме, його праці, «Питання соціалізму»³⁵. На думку автора твору, конструкція соціалізму тримається на «диктатурі пролетаріату» і, попри можливі (а, подекуди, потрібні) відхилення/поступки на місцях, має завершитися перемогою робочого класу.

Позиція Андрія Бубнова, в більшості, є суголосною думці його колеги. Основним вістря «місцевої» революції автор вбачає «ударные группы», котрі мають здійснювати наступ на Україну у вигляді «организованных ударных кулаков из нейтральной зоны»³⁶. Керівництво такими групами Бубнов бачить тільки у вигляді військового керівництва Штабу (ЦВРК), відсуваючи підпорядкованим політичним інстанціям на другий план³⁷. Помічним в організації регулярних підрозділів автор зазначає агітаційну роботу серед селянства. У підсумку останнє має перетворитися в матеріал, за рахунок якого «нарощуватимуться» майбутні військові відділи.

Проте, очільник ЦВРК не міг не відмітити невдалих дій з боку підпорядкованих йому повстанчих ревкомів. Даний стан справ чітко вказував на те, що «дело подошло к решительным и энергичным действиям»³⁸. Проте, все ще «создается правильно построенный фронт» і «необходимо практически ставить вопрос о всеобщем наступлении в зависимости от военных условий»³⁹. Тож Бубнов аж ніяк не збирався відмовлятися від задіяння окремих підрозділів в повторних атаках на ворожі позиції (не вказуючи при цьому їх обсяг і територіальне охоплення). Проте визнавав, що діяльність більш масштабних операцій стратегічного/фронтового значення є ділом аж ніяк не найближчих днів.

³⁵ Kowalski R. The Bolshevik Party in conflict: the left Communist opposition of 1918. London, 1991. P. 4-5, 185

³⁶ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*, 1927. №1. С.136

³⁷ Там само. С. 135-136

³⁸ Там само. С. 136

³⁹ Там само. С. 136

Станіслав Косіор, загалом, погоджувався з критикою «правих» стосовно передчасності серпневого виступу. Проте, з іншого боку, визнавав невід'ємність військової діяльності, паралельно з діяльністю політичною, агітаційною у вигляді місцевих ревкомів. На думку мовця, такі політичні організації вже є наявними на місцях, і вимагають, хіба що, більш поглибленої роботи з «масами»⁴⁰.

Останній з «лефтистів», Володимир Затонський, критикував «правих» за відсутність хоча б якогось практичного плану дії, в той час зазначаючи, що такий, принаймні, існує у їх опонентів з «лівого крила» і успішно втілюється «на місцях»⁴¹.

Інакшою була думка правих на чолі з Еммануїлом Квірінгом та Семеном Шварцем. Перший з них опонував «лівим» в питанні моменту початку повстання. Вбачаючи в теперішньому стані справ лише «дезорганизації неприятеля», автор заперечує можливість захоплення влади більшовиками в найближчий час⁴². В самостійному звільненні українським теренів за рахунок наявних партизанських/регулярних підрозділів Квірінг бачить величезну помилку. Збройна діяльність КП(б)У, на думку мовця, має бути реалізованою «только при росте революционного движения в Австрии и Германии и укреплении Советской власти в России»⁴³ Доповідач не йме віри можливості «оперирования крупными массами» як і тому факту, що самостійного «фронта делать мы не можем»⁴⁴. Врешті, Еммануїл Квірінг вбачає успіх більшовицької діяльності в Україні тільки за рахунок посилення політичної роботи на місцях. В цьому сенсі автор має на увазі створення більш розгалуженої мережі політичних осередків, поєднаних єдиним центром в «закордонній» КП(б)У і спертих на міські революційні осередки⁴⁵.

⁴⁰ Там само. С. 143-144

⁴¹ Там само. С. 145

⁴² Там само. С. 138

⁴³ Там само. С. 139

⁴⁴ Там само. С. 141

⁴⁵ Там само. С. 137-139

Попри такий стан справ, Квірінг не заперечував супроти окремих тез його колег з «лівого» крила. Вбачаючи доцільність в партизанських акціях «лівих», доповідач надає їм форми не «ударних кулаків», а «масового терору», акцентуючи увагу на поступовому комплектуванні і діяльності таких загонів задля «розладу» ворожих лав⁴⁶. Промовець не заперечує і успіху окремих збройних акцій (хоч і короткострокового характеру): «Ближайшие дни покажут, что из этого выйдет. Возможны несомненно успехи (взятие Новгород-Северского, Стародуба), но создать фронт (тобто, довготривалі акції більшого масштабу, - П.В.) против германцев эти отряды не смогут»⁴⁷. Доречно відзначити, що Емануїл Квірінг аналогічним чином не вбачає в селянстві політичного актора: «Мужики выступают местами, но, как видно, только тогда, когда их непосредственно сильно задевают – горизонт мужицкий-тут уж трудно что-либо сделать»⁴⁸.

Таку ж думку підтримує його колега, Семен Шварц, представник від партійних осередків Донбасу і Кривого Рогу. Головну роботу стосовно «внутрішнього» повстання (оскільки «зовнішні» впливи мають здійснюватися тільки з боку РСФРР) автор надає пролетаріату в містах⁴⁹. Він пропонує зупинити діяльність фронтових ревкомів на місцях, вважаючи їх більш цінними в довшій перспективі. Замість них активну роботу мають здійснювати політичні місцеві осередки партії⁵⁰.

Не менш цікаво глянути на думку представника чинного «патрона» КП(б)У, РСДРП, Миколи Крестинського. З одного боку, він вбачає доцільність в окремих тезах, котрі були згадані «лівими». Першою з них є ідея формування «ударних груп». Одну з основних цілей для КП(б)У Крестинський бачить у формуванні «победоносных отрядов» під чітким військовим

⁴⁶ Там само. С. 138

⁴⁷ Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август-октябрь 1918. Сборник документов / ред. Ц. Бейлин. Москва, 1969. С. 180

⁴⁸ Там само. С. 138

⁴⁹ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*, 1927. №1. С.139

⁵⁰ Там само. С. 139

керівництвом⁵¹. Автор вважає за доцільне їх використання у вигляді підрозділу, котрому надається роль відділу, що буде «продвигатися» українськими теренами⁵². Тобто теза, суголосна з думкою «лівих» про можливість залучення цих підрозділів, як самостійних одиниць з чіткими задачами.

Проте, Крестинський мав з чим не погодитися в контексті його відношення до ідей «лівого» крила КП(б)У. Основним зауваженням (і, водночас, пропозицією) був відхід від ідеї «всезагального повстання» до більш «вузько територіального» концепту «партизанської війни»⁵³. Увага партійних осередків приверталася до тих ділянок простору, де контроль більшовиків був більш стійкішим (міста, прикордонні губернії). Ця ідея дещо обмежувала початкову ініціативу групи Георгія П'ятакова.

Попри палкі дискусії в пленумі, обом групам таки вдалося дійти певного «компромісу». Останній сформувався у фінальній «Резолюції в питанні бойових дій». Одна з основних її тез полягала у тому, що «борьба трудящихся мас на Украине приняла форму длительной партизанской войны»⁵⁴. Проте, наступною тезою стверджувалося, що такого роду бойові дії «может вестись с наибольшим успехом...в деревнях»⁵⁵. Таким чином, був затверджений з головних принципів, постульованих «лівим» крилом: поступове формування в бойових обставинах регулярних відділів, котрі в масі спираються на селянський елемент.

З іншого боку, резолюція також була «перемогою» правого крила КП(б)У. Четверта теза резолюції зазначала, що «политическая победа, может быть, однако, только победой рабочих в городах» (хоч і за безпосередньої підтримки селянських мас)⁵⁶. Окрім того, партизанські дії хоч і можуть вестися

⁵¹ Там само. С. 140, 146

⁵² Там само. С. 140

⁵³ Там само. С. 140

⁵⁴ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр. 9. Арк. 17

⁵⁵ Там само. Арк. 17

⁵⁶ Там само. Арк. 17

в таких населених пунктах як міста, проте аж ніяк не з метою захоплення влади (що було зазначено в четвертій постанові⁵⁷). Тобто мова йшла й про «правий» тип ведення бойових дій, котрий полягав не стільки у взятті влади, скільки в послабленні супротивника.

Четверта постанова, проте, мала двоякий характер. Адже в ній також поєднувалися ідеї «лівого» і правого» крил. Хоч партизанські дії не мали бути у формі захоплення влади, проте, в час «загального повстання» пролетарі мали взяти владу на місцях (що поєднувало в собі самостійне відновлення влади «лівими» та діяльність пролетаріату «правих»). Врешті, компромісними були третій і шостий пункти постанови резолюції, котрі передбачали агітаційну роботу як в селі, так і серед військ Троїстого союзу, а також співпрацю бойових та політичних осередків на місцях⁵⁸.

Неоднозначними були і решта рішень вересневого пленуму. Попри популярну думку в західній і радянській історіографії стосовно перемоги «правого крила», ми маємо підстави з цим не погодитися⁵⁹. З одного боку, є очевидні докази, котрі простежуються в призначенні секретарем ЦК КП(б)У замість П'ятова представниці «правих», Софії Гопнер, а також прилучення до КП(б)У ще одного представника цієї течії, Артема⁶⁰. Проте, 1) неоднорідність рішень і постанов вище згаданої нами резолюції, 2) склад основного видавничого органу КП(б)У «Коммунист» залишався незмінним (складався з П'ятова, Затонського та Бубнова). ЦВРК все ще керували «ліві» на чолі з Бубновим⁶¹. Тож група П'ятова мала не тільки владу над поширеннями публікації, можливостями агітації, але й могла впроваджувати (на легальній основі) окремі пункти своїх тез (наприклад, формування регулярних збройних відділів, агітацію та роботу з селянством).

⁵⁷ Там само. Арк. 17

⁵⁸ Там само. Арк. 17

⁵⁹ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Москва, 1997. С. 84

⁶⁰ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*. 1927. №1. С.154-155

⁶¹ Там само С. 154

На таку «неоднозначність» пленуму могли впливати і зовнішні фактори. Перший з них мав місце наприкінці літа в Москві. Було здійснено замах на чинного лідера і авторитета партії більшовиків, Володимира Леніна. Таким чином, до влади (принаймні, до 14 жовтня) приходять Яків Свердлов, голова Центрального Виконавчого Комітету партії. Супротивник миру з Троїстим союзом (на противагу «теоретикам» на кшталт Леніна)⁶², один з прибічників регулярної армії⁶³, Свердлов на чолі ЦВК поступово починає заміщувати систему пленумів та совнаркому РКП(б), встановлюючи власний мораторій на їх постанови, підписуючи і схвалюючи/відсторонюючи їх особисто⁶⁴.

Микола Крестинський був обраний представником не просто так. По-перше, він був членом «уральської» групи Свердлова⁶⁵, по-друге, хоч він мав більшу схильність до партійного централізму, в той самий час він був представником «російських лефтистів», котрі виступали за розрив Брест-Литовського договору⁶⁶. Тож, певний рівень прихильності «центру» до місцевого «лівого» крила був відчутним.

Склад «правих» на пленумі був далеко не повним. Наприклад, Донбаська група більшовиків (у тому числі Артем)⁶⁷, в основі, перебувала в районі Царицинського фронту. Не варто забувати й про вигоди місцевих партійних осередків з цієї ситуації. Як зазначала в своїх спогадах Софія Гопнер, «в связи с ранением Лепина 30 августа, о котором мы с ужасом узнали в Орле непосредственные сношения ЦК КП(б)У, с Лениным были прерваны па все время его болезни»⁶⁸. Таким чином, тимчасове міжвладдя і спроби

⁶² Фельштинский Ю., Попов В. От красного террора к мафиозному государству. Киев, 2021. С.39

⁶³ Войтиков С. Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова. Москва, 2023. С. 130

⁶⁴ Войтиков С. Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова. Москва, 2023. С. 156. Фельштинский Ю., Попов В. От красного террора к мафиозному государству. Киев, 2021. С. 80

⁶⁵ Войтиков С. Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова. Москва, 2023. С. 154

⁶⁶ Riga L. The Bolsheviks and the Russian Empire. Cambridge, 2014. P. 151

⁶⁷ Фріц Д. Таганрозька нарада. *Літопис революції*, 1928. №4. С. 28

⁶⁸ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. / ред. Г. Голиков и другие. Москва, 1979. Т.3. С.218

Якова Свердлова узаконити свою владу могли дати певний проміжок часу для самостійних дій «лівих» в КП(б)У.

Як ми можемо спостерігати, результати вересневого пленуму в Орлі аж ніяк не можна визнати «невдачею» групи Георгія П'ятакова. Попри втрату низки політичних позицій, «ліві» зберігали у своїй владі агітаційну та військову діяльність. Низка постанов резолюції пленуму, взагалі, могла інтерпретуватися кожною з опозиційних груп на власний спосіб. Цьому сприяли дії представників з «центру», Москви, в котрій щойно змінилася політична повістка, а також неповний склад «правих» на зібранні.

2.2 Формування регулярних збройних формацій «українських» більшовиків

Невдала серпнева офензива більшовиків перетворилася у загальний розлад військових частин. Як зазначав Юрій Романченко: «Невдалий наступ призвів до того, що більшість партизанів покинули загін і помандрували в свої села»⁶⁹. Представник Наркомату продовольства в Почепі відзначив, що по обидві сторони «нейтральної зони» не було «достаточной охраны и даже...не было таможни»⁷⁰.

З середини серпня, по закінченні виступу, серед повстанців почали ширитися чутки про приєднання низки прикордонних повітів до Української Держави. Ймовірно, такі підстави могли бути спричинені постановою Ради Міністрів Української Держави про приєднання низки повітів Могилівської, Курської та Воронежської губернії від 14 серпня 1918 р.⁷¹. Поразка в серпневому виступі могла спровокувати відповідний контрнаступ з боку німецьких підрозділів або частин Української Держави. Як зазначив голова виконкому Погарської Ради: «На №20 приказ 13 Министр внутр. Дел уведомил

⁶⁹ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «нейтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 222

⁷⁰ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр.100. Арк. 2

⁷¹ Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ, 2015. Т.2. С. 228

меня что весь Стародубский Совдеп входит в состав Украинской державы. В настоящее время...большевистские войска по распоряжению Сов. Власти оставили занимаемую ими часть уезда и отошли на линию Почепа...»⁷². Проте, чутки виявилися дещо перебільшеними, прикордонна лінія Стародубського і Новгород-Сіверського повітів так і не була визначена аж до розриву Берестейського договору.

Інакшої думки були місцеві урядники Української Держави. Користуючись з хаосу в більшовицьких військових організаціях, окремі підрозділи Державної Варти здійснили низку наскоків на села «нейтральної зони», раніше зайнятих партизанами. В Почепі звітували, що низка сіл Стародубського повіту (Осколковка, Мишковка, Кістер і Сухольники) були зайняті підрозділами Державної Варти⁷³. Внаслідок одного з таких рейдів було роззброєно особовий склад штабу одного з партизанських загонів в Середині Буді, а також пограбовано будівлю місцевого ревкому⁷⁴ (навколо якого влітку формувалися підрозділи Василя Боженка). Таким чином, поставала потреба швидкої вибудови захисту прикордоння.

Наприкінці серпня – початку вересня, партизанським підрозділам на території Української Держави було наказано перебраться на терен «нейтральної зони». Своїм ходом, крізь місцеві ліси або ж альтернативними засобами пересування (залізничний транспорт, підводи, пароми, плоти і т.п.) вдалося перейти 30-50 бійцям Чернігівського ревкому під керівництвом Семена Гутмана, до 3 000 партизанів Новгород-Сіверського повіту на чолі з Тимофієм Черняком, понад 100 партизанам з Ніжинського повіту на чолі з очільником серпневого повстання, Миколою Кропив'янським⁷⁵. На початку

⁷² ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 8

⁷³ Там само. Арк. 11

⁷⁴ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 51

⁷⁵ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1256. Арк. 60. ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9-10. Романченко Ю. 3 партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 222

вересня «нейтральну зону» пересікли залишки учасників Таращанського виступу в кількості 300-400 чоловік.

За спогадами безпосереднього учасника тих подій, Юрія Романченка, ще до отримання наказів ЦВРК про формування дивізії, за рекомендацією Віталія Примакова, наприкінці серпня партизанські загони Новгород-Сіверська було початково розподілено в полку Червоного козацтва на три «курені» чисельністю в 1000 чоловік кожен (курінь – відповідник полку)⁷⁶. В якості тимчасового політичного та військового штабу було створено «Революційний комітет Лівобережжя Десни», а логістику тримала на собі продовольча база Червоного козацтва у Почепі⁷⁷. Опертя різноманітних повстанських частин на підрозділ Віталія Примакова мав під собою певну основу, адже цей відділ був єдиною регулярною частиною з напрацьованою логістичною складовою та армійською структурою поділу.

22 вересня ЦВРК видав наказ про формування в районі Унечі–Брянська –Почепи Першої повстанської дивізії, котра мала складатися з 4 полків по 3 батальйони, кожен з яких складався з 3 рот відповідно. Кожен полк мав мати при собі до 3 кінних сотень і, мінімум, 1 артилерійську батарею з 4 гармат⁷⁸. Штаб дивізії знаходився безпосередньо в селі Хильчічі, а основна логістична база – в Брянську, з двома допоміжними логістичними центрами в Зернові та Унечі⁷⁹.

У підсумку, в складі 1-ї повстанчої дивізії було сформовано полк Червоного козацтва (згодом розрісся до бригади за рахунок Новгород-Сіверських партизан), Таращанський полк (командувач–Василь Баляс, згодом – Василь Боженко) та Богунський полк (командувач – Микола Щорс). В якості резерву та основи для майбутнього полку, з партизан Ніжинського повіту було

⁷⁶ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*. 1929, № 5-6. С.223

⁷⁷ ЦДАГОУ. Ф.59. Оп. 1. Спр. 1256. Арк. 61

⁷⁸ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Летопись революции*, 1926, №5. С.14

⁷⁹ Там само. С. 16

сформовано комендантську Ніжинську роту. Командувачем цього формування було призначено Миколу Кропив'янського.

Основою Богунського полку стали колишні загони прикордонної «завіси» та місцеві партизанські підрозділи Стародубського повіту, котрі діяли в «нейтральній зоні» під час серпневого виступу (серед них – Семенівський загін Миколи Щорса та окремі підрозділи інших партій (на кшталт партизанського загону району Унечі–Найтоповичів під командуванням есера Михалдіко)). З метою доведення до полкового складу, в його структуру було додано один з «куренів» полку Червоного козацтва, котрий складався з новгород-сіверських партизан⁸⁰, а з жовтня – батальйон з військовополонених українців, котрий формувався у Брянську. Таращанський полк було сформовано на основі наявних в районі «нейтральної зони» (Шостка – Середина-Буда) партизанських загонів під командуванням Василя Боженка, таращанських партизанів та одного з куренів «новгород-сіверців», наданого Червоним козацтвом⁸¹. Полк Червоного козацтва, завдяки поповненню з «новгород-сіверців» Тимофія Черняка, та незалучених в момент серпневого виступу піхотних підрозділів полку (як от батальйону Туровського в Хильчичах, кількістю 500 чоловік)⁸², зміг розроститися з кінного ескадрону в 120 чоловік до 2-х полкової бригади в понад 2000 осіб. Перший полк складала безпосередньо підрозділи Червоного козацтва на чолі з Віталієм Примаковим, а другий-один з «куренів» новгород-сіверських партизан під командуванням Тимофія Черняка (в листопаді виокремився в 3-й Новгород-Сіверський полк).

Під загрозою наступу відділів Державної варти і приєднання прикордонних повітів до Української Держави, наприкінці серпня було проведено мобілізацію осіб прикордонних районів 1897-98 років

⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1256. Арк.59. Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Летопись революции*. 1926. №5. С.9

⁸¹ Романченко Ю. З партизанського руху в «нейтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 223

⁸² Дубинский Н., Савко Н. Первая червонная. Москва, 1931. С.144. Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*. 1927. №1. С.142

народження⁸³. В окремих районах такий призов охоплював чоловіків віком від 1895 до 1898 років⁸⁴ (наприклад, в одному з найбільш небезпечних районів – Новгород-Сіверському та Глухівському повітах). З кінця вересня і початку жовтня, у зв'язку з інтенсифікацією бойових дій в районі Стародуба та Новгороду-Сіверського, а також з метою поповнення попередніх втрат, за власною ініціативою окремих ревкомів (Почепського та Серединобудського) впроваджувалася мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 70 років⁸⁵.

Також інтенсифікувалося формування підрозділів безпосередньо в логістичних осередках (як от український батальйон Барабаша, котрий формувався у Брянську). Долучалися і окремі політичні організації з «центру», котрі підтримували формування місцевих військових підрозділів. Наприклад, в жовтні, в розпорядження 1-ї Повстанської дивізії був відправлений загін матросів Свистунова, сформований в Санкт-Петербурзі українським відділом Комісаріату з питань національностей (очолюваний Степаном Совою-Степняком)⁸⁶. Особливо цікавим випадком стало формування Ізюмським ревкомом окремого селянського загону, котрий був надісланий у жовтні «в нашу дивізію, котра стояла в Стародубі»⁸⁷.

Частину підрозділів становили відділи місцевих партій. Наприклад, у складі 1-ї дивізії перебували підрозділи есерів під командування вихідця зі Стародубського повіту, Михалдіко та коменданта Чернігова в період першої війни більшовиків з УНР, Порадіна. На вересневому пленумі розглядалося питання відносин з цієї політичною партією. В підсумку, було прийняте рішення перенести це питання на жовтневий з'їзд партії, через неоднозначну політику есерів. З одного боку, в есерів був помітний «процес об'єднання

⁸³ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 222

⁸⁴ ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 18

⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 34

⁸⁶ Степняк С. Жовтень в Москві і гурток комуністів України. *Летопись революции*. 1929. №2. С. 198. Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Летопись революции*, 1926, №5. С. 15

⁸⁷ Давиденко С. З історії Ізюмського повстанського загону. *Спогади про Перший з'їзд КП(б)У*. Київ, 1958. С. 98 98

здоровых элементов ее в особую партию», а з іншої «в партии, наблюдается полный организационный разброд и потому нет никакого достаточно авторитетного учреждения, с . которым можно было бы договориться о формах возможного соглашения»⁸⁸.

Проте, на місцях ситуація була кардинально іншою. «Ліві», на відміну від їх опонентів, ще з лютого-травня 1918 р. мали досвід співпраці з окремими політичними течіями українських соціалістичних партій (як от групою Нероновича з УСДРП чи «лівою» течією УПСР в Повстанській дев'ятці)⁸⁹. Цією політичною силою також контролювалася значна частина прикордонних теренів «нейтральної зони» (особливо, Стародубського повіту)⁹⁰. Прикордонне розташування підлеглих «лівим» військових підрозділів, а також дезорганізація партизан після невдалого серпневого виступу змушувала більшовиків шукати інші способи відновлення власної боєздатності. Виконавчий комітет ради містечка Погар 8 вересня звільнив низку очільників місцевої партії есерів, у зв'язку з «создавшуюся моральную атмосферу среди советских служащих, усугубленную еще движением гайдамацких банд»⁹¹. На 2-му з'їзді КП(б)У було ухвалено узгодити «технические соглашения с отдельными организациями этих партий от случая к случаю»⁹². Таким чином, попри офіційну політичну лінію Москви стосовно боротьби з опозиційними політичними партіями, місцеві організації, фактично, легалізували союз з дисидентами.

В період формування збройних структур в «нейтральній зоні», з РСФРР було вирішено відправити низку додаткових прикордонних частин, а також

⁸⁸ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*, 1927. №1. С.152

⁸⁹ Фріц Д. Таганрозька нарада. *Літопис революції*, 1928. №4. С. 31

⁹⁰ Кляченков Е. Оппозиционная деятельность социалистов и анархистов на территории Орловской и Брянской губерний (октябрь 1917 г. - вторая половина 1920-х гг.). Дисерт...канд. Ист.наук: 07.00.02 / Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского. Брянск. 2014. С. 99, 108-109

⁹¹ ЦДАГОУ. Ф.5. Оп. 5-1. Спр. 151 Арк. 10

⁹² Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. / сост. В. Юрчук. Киев, 1976. Т.1. С. 39

сформувати такі підрозділи на місцях. В середині вересня в район Унечі було надіслано «заградительный отряд в 360 человек под руководством политического комиссара Креславского»⁹³. Наприкінці жовтня – на початку листопада, в район Погарського та Почепського повітів також був надісланий «Отряд по наведению революционного порядка в приграничной полосе»⁹⁴. На місцях було сформовано, принаймні, два прикордонних загони. Один з них базувався в Унечі і належав до відомства «Пограничной комиссии ЧК», а другий, кінної розвідки, формувався у Погарі і був підопічний місцевій філії Наркомату торгівлі і промисловості⁹⁵.

В умовах нестабільної ситуації на прикордонні було вирішено надавати зброю й тим селам, котрі підтримували більшовиків як в «нейтральній зоні», так і по бік кордону Української Держави. Як зазначалося в звіті одного з прикордонних ревкомів, «мы оставили на некоторое время отбирать оружие в пограничных селах, передали сельским советам распоржаться охраной впредь до особого распоряжения»⁹⁶. В одному зі звітів Державної Варти значилося, що в Стародубському повіті: «имеются сведения о вооружении большевиками сел за демаркационной линией»⁹⁷. В середині вересня «произведенная мобилизация людей и лошадей коснулась и сел по ту сторону демаркационной линии...»⁹⁸ (тобто, з боку кордону Української Держави – П.В.).

Покращилося і питання з озброєнням. В середині вересня агент Української Держави, котрий певний час перебував в лавах полку Червоного козацтва, зазначав, що в Бириному, Очкиному та Криндівці знаходилося по одній батареї артилерії сумарною кількістю 6 гармат⁹⁹ (котрої не було під час серпневого виступу). Ймовірно, цьому сприяла діяльність центральних

⁹³ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 14

⁹⁴ Там само. Арк. 20

⁹⁵ Луферов А. Погар. История и современность. Минск, 2005. С. 313-314. Перекрестов Р. Посад Ардонь и село Богородицкое. XVIII –начало XX вв. Книга 1. Клинцы, 2012. С. 463

⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 38

⁹⁷ ЦДАВО. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 43

⁹⁸ ЦДАВО. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 246

⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 85. Арк. 113. ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 105 Арк. 43

установ у Москві. Як згадував начальник постачання 1-ї повстанської дивізії Йосиф Баварський, через Семена Шварца йому вдалося отримати право на зустріч з Яковом Свердловим, під час якої останній наказав здійснювати «всіляке сприяння»¹⁰⁰. Через підзвітного Свердлову очільника Оперативного відділу, Семена Аралова, він отримував потрібну амуніцію в головному артилерійському та господарсько-інженерному управліннях. Крім того, пожвавилася постачання інших видів зброї. Як зазначав Володимир Ауссем, з середини вересня по 15 жовтня дивізії було надано понад 6745 гвинтівок, 57680000 патронів та 15 кулеметів¹⁰¹ (при сумарних 7 тисяч особового складу).

Мотивації особового складу сприяв перехід партизанських частин на грошове забезпечення, як однієї з особливостей регулярних підрозділів. За словами вже згаданого нами агента: «большевики службу любят, с оружием не расстаются; есть желание быть дисциплинированными... солдаты получают по 250 руб. в месяц»¹⁰²

В плані політичної діяльності (насамперед, агітації) були помітними деякі зрушення. Були створені місцеві і закордонні осередки агітаційної літератури, звідки остання поширювалася по всій території України. Наприкінці вересня-на початку жовтня 1918 р. при відділі Агітпропу штабу в Курську було налагоджено випуск листівок¹⁰³. Їх відправляли в новостворені підсекції Курського Агітпропу в Харкові та Києві. Для керування роботою агітаційних відділів на місцях в Києві було створено обласний комітет ЦВРК, котрий регулював діяльність місцевих осередків в Україні¹⁰⁴.

Завдяки таким мірам розширилися мережа охоплення агітаційною літературою. За спогадами Івана Салая, одного з офіцерів 1-ї дивізії, література

¹⁰⁰ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С. 196

¹⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 69

¹⁰² ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 85. Арк. 113

¹⁰³ Velychenko S. Propaganda in Revolutionary Ukraine Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917–1922. Toronto, 2019. P. 128

¹⁰⁴ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов / ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 341

прибувала в один з логістичних центрів підрозділу, Зерново, «цілими вагонами»¹⁰⁵. Як зазначав один з членів Поліського ревкому в Гомелі, Самуїл Хавкін, з жовтня «начала прибывать литература из Киева и Великороссии»¹⁰⁶ і, навіть, вдалося видрукувати номер власного місцевого журналу «Полесский Коммунист».

Збільшився штат кур'єрів агіт. бюро, котрі діяли в прикордонних районах. Одним з таких посильних був Семен Станецький, виходець з прикордонного Новозибківського повіту. За його словами, серед усіх повітів Чернігівщини саме прикордонні терени (Новозибківський і Стародубський повіти) давали найбільшу кількість добровольців до партизанських полків¹⁰⁷. За свідченнями Державної Варти і місцевих більшовицьких комітетів, загітувати вдавалося не лише рядові маси, але й військовослужбовців окремих підрозділів. Наприклад, 18 жовтня чернігівський губернський староста повідомляв про «перебежки запорожцев на сторону примкнувшего к большевикам вольного казачества, так называемого «красным»»¹⁰⁸. 1 жовтня більшовицька газета «Беднота» повідомляла про 16 «гайдамаков», котрі перейшли на сторону повстанців в районі Почепа¹⁰⁹.

Одним з головних агітаційних засобів більшовиків була система сільських мітингів/з'їздів. За словами Орландо Фіджеза, ця система, базована на місцевих дореволюційних сільських сходах, формувала лояльність селянського населення до більшовиків¹¹⁰ (адже копіювала традиційний механізм роботи місцевого самоврядування). Окрім того, система сільських

¹⁰⁵ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С. 230

¹⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1427. Арк. 18

¹⁰⁷ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1309. Арк. 51

¹⁰⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упорядник Валентин Кавунник. Київ, 2017. С. 288

¹⁰⁹ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов / ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 351

¹¹⁰ Figes O. Peasant Russia, civil war: The Volga countryside in revolution (1917-1921). Oxford, 1989. P.76

мітингів слугувала своєрідним доказом «лояльності» місцевих органів до центру¹¹¹. Наприклад, після поранення Леніна, Георгій П'ятаков організував імпровізований мітинг посеред партизанських частин, на підтримку центру¹¹². Лояльність (чи, краще кажучи, мораль) селянської партизанської маси підтримували мітинги перед кожним наступом дивізії. Напередодні вересневого наступу, за спогадами Юрія Ромченка, провів мітинг разом з командувачем полку Червоного козацтва, Віталієм Примаковим¹¹³.

Було відновлено низку місцевих ревкомів, котрі було знищено розвідкою Державної Варти ще на початку серпня 1918 р. Серед таких нововідновлених осередків були Козелецький, Конотопський та Остерський ревкоми¹¹⁴. По той бік кордону (з більшовицького боку та в «нейтральній зоні») формувалися аналогічні партійні осередки. Наприклад, у вересні – жовтні закінчили своє формування Погарський та Унечський ревкоми¹¹⁵. Наприкінці вересня вдалося відновити зруйнований рейдом Варти Серединобудський ревком¹¹⁶. Тоді ж Чернігівський ревком було передислоковано в прикордонну Дмитрівку, де й було відновлено роботу установи¹¹⁷.

Дисципліну в особовому складі полку поліпшували за рахунок частих тактичних тренувань, котрі відбувалися неподалік Унечі, Хильчичів, Середини Буди¹¹⁸. Також особовий склад полку посилювався досвідченим

¹¹¹ Там само. Р. 76

¹¹² Сорок четвертая киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-ой киевско стрелковой дивизии. 1918-1920 гг. / ред. А. Осипов. Харьков, 1923. С. 9

¹¹³ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «нейтральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 223-224

¹¹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк.25

¹¹⁵ Гражданская война. Николай Щорс. / Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/iz_istorii_unechskogo_rajona/grazhdanskaja_vojna_nikolaj_shhors_chast_2/5-1-0-112 (дата видвиудання: 1.12. 2023). Луферов А. Погар. История и современность. Минск, 2005. С.372

¹¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 16

¹¹⁷ Там само. Арк. 50

¹¹⁸ Сорок четвертая киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-ой киевско стрелковой дивизии. 1918-1920 гг. / ред. А. Осипов. Харьков, 1923. С. 21

командним складом зі знаннями або досвідом служби у регулярних частинах. За свідченнями Сергія Петриковського-Петренка, наприкінці серпня-початку вересня в партизанські частини відправляли перенавчених на курсах в Москві військових командирів¹¹⁹. Наприклад, Михайло Медянський, командир однієї з арт. батарей Червоного козацтва, був слухачем перших військових артилерійських курсів в Москві¹²⁰. Окремі партизанські відділи (як от повстанці Новгород-Сіверського повіту) увійшли до складу і під особистий контроль регулярних підрозділів (полку Червоного козацтва).

При кожному з полків мав бути сформований політвідділ, котрий складався з «комуністів» (тобто, ідейно налаштованих співробітників). Через останній проходила література, котра відправлялася на терен Української Держави, а також матеріали, котрі використовувалися для агітації серед особового складу частини. При кожному політвідділі був сформований революційний трибунал з представників рядового та офіцерського складу, котрий мав слугувати своєрідним пенететціарним органом частини¹²¹. За ситуацією в підрозділах також стежили прикордонні відділи ЧК, в обов'язок котрих входив контроль за ситуацією на прикордонні. В районі Почепа та Унечі перебували, принаймні, два загони цього карного органу¹²².

З кінця серпня по середину вересня, в умовах невизначеності ситуації на прикордонні, збройним підрозділам дозволялося здійснювати ревізиції на безоплатній основі. Проте, з початком формування регулярних підрозділів система постачання почала змінюватися. Для дивізії було запропоновано виділити конкретний район постачання: «...для доставки продовольствия для наших частей, входят в район слкдущие волости: Хильчанская, Дмитровская, Гремячинская и все волости находящиеся по правому берегу Десны»¹²³.

¹¹⁹ Петриківський-Петренко С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 р. *Спогади про Перший з'їзд КП(б)У*. Київ. 1958. С. 65-66

¹²⁰ Медянський С. На защите революции. *Это было со мной*. Киев, 1986. С.39

¹²¹ Там само. С. 20

¹²² ЦДАГОУ. Ф.5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 21

¹²³ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12

Відділам постачання («хозяйственной части») при кожному з полків наказувалося закупляти товар лише «по твердым ценам», а здійснювати реєвизиї тільки за дозволом штабів підрозділів¹²⁴.

Командування намагалося покращити питання зі зв'язком, котре стало однією з причин поразки серпневого виступу. Станом на 24 вересня було відомо, що за дорученням ЦВРК вдалося прокласти понад 70 верст кабелів (приблизно, 74 км або ж відстань від Стародуба, в районі котрого знаходився в жовтні Богунський полк, до Грем'яча, де в той час перебував один з полків Червоного козацтва)¹²⁵. Вдалося налагодити телефонний зв'язок в низці частин дивізії. Агенти Державної Варти, а також комбатанти та офіцери більшовицьких формацій свідчили, що в Богунському, а також Новгород-Сіверському/2-му полку Червоного козацтва існувала телефонна комунікація¹²⁶.

Варто згадати кілька слів і про розвідку дивізії. Така не змінилася ще з часів серпневого виступу, оскільки довела свою ефективність. Головним інформатором штабу на 80-90% були мешканці як «нейтральної зони», так і теренів Української Держави¹²⁷. Проте, не цуралися й інформації від військовополонених та перебіжчиків (наприклад контактів з перебіжчиками та полоненими зі складу 2-го Запорозького полку)¹²⁸.

Неоднозначність результатів військової діяльності ЦВРК можна простежити в питанні агітації, пропаганди серед місцевого населення. Попри вплив агітаторів з центру, їх кількість залишалася малою навіть в межах прикордонних повітів. За свідченнями інструктора Наркомату Внутрішніх Справ, у вересні, під час ревізії прикордонних районів він вимушений був тимчасово взяти на себе обов'язки заступника голови Почепського

¹²⁴ Там само. С. 6, 13

¹²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1. Арк. 64

¹²⁶ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 237-238. Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев, 1975. С. 23

¹²⁷ Там само. С. 65-66

¹²⁸ Стунгур Г. Герой гражданской войны Тимофей Черняк. Киев, 1960. С.58-59

виконавчого комітету «ввиду неимения работников»¹²⁹. Як зазначав Ерік Онобль, 9-тисячна КП(б)У не могла покрити усі місцеві комітети 25-мільйонного населення України¹³⁰. Тож часто роль політичних комітетів, котрі мали стежити за ЦВРК виконували зовсім не придатні для цього комбіді або ж чиновники дореволюційного часу¹³¹.

Попри всі наявні засоби пропаганди в селянських масах, партизанські відділи дивізії, в масі своїй, все ще були віддаленими від її політичного керівництва (навіть, серед «лівого» крила КП(б)У). Почасти, на такий стан справ впливала все ще міцна партизанська основа регулярних підрозділів. Остання була спричинена початковою відсутністю в партизанських частинах комісарів та окремих відділів ЧК, а також тривалим розгортанням політвідділів, котрі мали займатися контролем і «політичним вихованням» місцевого елемента (такі впровадження будуть остаточно закріплені лише у другій половині жовтня 1918 р.)¹³².

Значна кількість новосформованих політичних (ревкоми) та військових (партизанські сільські загони) організацій, за умов нестачі кваліфікованого собового складу та початкових зародків агітаційних відділів, діяла відповідним чином. Простежувалася відсутність субординації в колишніх партизанських частинах. При переході в район Стародуба, наприкінці вересня 1918 р., одна з батарей Новгород-Сіверського полку підняла бунт, внаслідок чого її командир був розстріляний особисто начальником дивізії, Кропив'янським¹³³. Як зазначалося в документальній хроніці Червоного козацтва від 1923 року, щоб дисциплінувати «своевольничающего атамана Черняка, никак не желающего действовать согласованно с червоно-казачьим

¹²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 158. Арк. 219

¹³⁰ Онобль Е. Революція 1917 року: французький погляд 100 років тлумачень і репрезентацій. Київ, 2016. С. 27

¹³¹ Там само. С. 28

¹³² Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов / ред. Г. Петрова. Чернигов, 1957. С. 186

¹³³ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». Летопись революции. 1929. № 5-6. С. 225

полком»¹³⁴, Віталію Примакову доводилося погрожувати останньому розстрілом.

Не кожен сільський партизанський партизанський загін виконував настанови як військового командування, так і місцевих ЦВРК. В одному зі слідчих допитів Серединобудського ревкому значилося про часті пограбування подорожніх одним з відділів партизанського загону села Шатрище. Внаслідок подальшої облави, вдалося заарештувати 3 бійців цього формування і одного при втечі вбити¹³⁵. Інший випадок був пов'язаний із конфліктом між кількома селами в Новгород-Сіверському повіті. Як зазначалося в позові громади села Нова Гута до Серединобудського ревкому, між їх селом та селом Улица з одного боку та Гаврилиною Слободою, з іншого боку, розгорівся конфлікт через сінокоси в урочищі, котре знаходилося між кількома селами. В підсумку, сільський загін останнього поселення захопив спірну територію¹³⁶. Чи вдалося в подальшому розв'язати ситуацію, не відомо.

Важливе значення мала мова, котрою велася агітація серед місцевих підрозділів (листівки українською будуть опубліковані аж напередодні 2-го з'їзду КП(б)У в середині жовтня 1918 р¹³⁷). Як зазначає Стівен Величенко, іншомовні «агітки» сприяли відчуженості місцевого населення від українських більшовиків і бачення їх в образі «російськомовного жида»¹³⁸.

Не все гаразд було і з мобілізацією. Призов початку вересня був надто надмірним. Як зазначалося у звіті Юринівського районного ревкому, «После мобилизации многие семьи остались без работников и не в силах обработать землю и поддержать хозяйство».¹³⁹ Крім того, кількість набору переважала дійсні можливості оснащення наявних збройних підрозділів. Один з бійців

¹³⁴ Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Харьков, 1923. С. 175

¹³⁵ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31-31об

¹³⁶ ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 3. Арк.3-4

¹³⁷ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). Летопись революции. 1927. №1. С. 166-167

¹³⁸ Velychenko S. Propaganda in Revolutionary Ukraine Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917–1922. Toronto, 2019. P. 150

¹³⁹ ЦДАГОУ. Ф.5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 46

Червоного козацтва, чех, Йосиф Прошек, згадував, що «на собрании ком'ячейки...я с мобилизацией не согласился. Трудно принуждать воевать тех, которые не согласны, не знают собственно за что воюют. Нет ничего, ни беля, ни винтовок»¹⁴⁰. В умовах нестачі амуніції та недостатньої ідеологічної «обробки» і згуртованості, особовий склад часто дезертував. За свідченнями одного з офіцерів Богунського полку, Микити Коцаря, «были случаи, когда сегодня зачисленные в полк, через несколько дней исчезали...исчезавшие уносили обмундирование, которого у нас и без того не хватало. Да и с самой текучестью нельзя было мириться. Она разлагающе действовала на личный состав»¹⁴¹.

За одним з наказів ВЦВРК від 2 вересня 1918 р., відповідальними за контроль мобілізації мали бути волосні комісаріати при ревкомах та комбіді¹⁴². Останні почасті саботували мобілізацію своїх колишніх сусідів. Наприклад, в одному зі звітів воєнно-продовольчого бюро в Почепі, значилося про «саботирование» місцевими комбідами і комісаріатами мобілізації людей та продовольства, з причини «ибо были связаны местной жизнью рожом и знакомтством»¹⁴³.

Як зазначає історик Антон Посадський, негативну реакцію селянства на мобілізації можна також пояснити першими спробами офіційних призовів¹⁴⁴. Селяни, котрі звикли до добровольчої участі в парамалітарних підрозділах зразка 1917 – середини 1918 рр., негативно сприймали подану ідею. Дефініція «партизан», за спостереженнями дослідника, мала під собою добровольчу ініціативу, котра імпонувала селянам. Інший дослідник, Вітавас Петроніс, вбачав привабливість цієї дефініції з причини її патріотичного

¹⁴⁰ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1100. Арк.29

¹⁴¹ Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев. 1975. С. 24

¹⁴² ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 2. Арк.2

¹⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 100. Арк.19

¹⁴⁴ Посадский А. Зеленое движение в Гражданской войне в России. Крестьянский фронт между красными и белыми 1918-1922. Москва, 2018. С.26

нарративу (оскільки під такою назвою в 1915-1916 рр. створювалися добровольчі загони з бійців, чий сім'ї знаходилися на окупованій території)¹⁴⁵.

Попри значні темпи роботи зі зв'язком між частинами, ситуація різнилася від місця до місця. Наприклад, відомий наказ Новгород-Сіверського районного ревкому, в котрому вимагалось поживавити роботи з відновлення кабелів та телеграфних стовпів. Причиною не виконання попередніх наказів пояснювалися тим, що вони «слабо и мделенно выполняются» місцевими організаціями¹⁴⁶.

Закупівля продовольства, здійснювана на місцях, також варіювалася з чинними наказами командування. Через проблематику (або ж небажання) комунікації з місцевими ревкомами, окремі підрозділи здійснювали поповнення фуражем на свій розсуд. В одному з документів отамана одного з куренів 1-го полку Червоного козацтва останній критикував місцеві організації за «не принятие вами ни каких мер на поданную мною розкладку для довольствия батальона», в підсумку чого «мною будут приняты самые экстренные меры по реквизиции продуктов и фуража где только возможно таковой достать»¹⁴⁷. Про самочинні дії окремих підрозділів козацтва також згадувалося в одній з полкових історій цього з'єднання від 1931 року: «Истолковывая по-своему лозунг «экспроприация экспроприаторов», часть казаков по своему личному почину производила обыски и отбирала от населения всевозможные»¹⁴⁸.

Самочинні ревізиції призводили до конфлікту партизанських формацій з офіційними державними (радянськими) продовольчими сільськими комісіями. Як згадував один з представників такої комісії в Погарі, «Партизаны разбиты на шайки и производят грабежи...наши контролеры

¹⁴⁵ The Shaken Lands: violence and the crisis of governance in East-Central Europe, 1914–1923. Boston, 2023. P.21

¹⁴⁶ ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14об

¹⁴⁷ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 28

¹⁴⁸ Дубинский Н., Савко Н. Первая червонная. Москва, 1931. С.101

агенты избиваются и сажаются в погреба...работать невозможно»¹⁴⁹. Незадоволення такими діями відчувалося серед місцевого селянства. Комісар однієї з продовольчих комісій в Почепі згадував про неоплату бійцями дивізії наданих селянам розписок. Комбатанти, за словами комісара, неодноразово здійснювали реквізиції. Наслідки таких дій, за припущеннями комісара, «равносильно полному уничтожению авторитета Советской власти»¹⁵⁰.

Подальші події підтвердили припущення радянського урядника. Особливо показовою відповідь селянства була в районах, не особливо багатих на родючі ґрунти (як от в Стародубському повіті). Наприкінці жовтня в кількох районах Новозибківського повіту відбулися протести проти реквізицій дивізії¹⁵¹, а однією з причин захоплення Державною Вартою низки сіл у Стародубському повіті на початку вересня значився «факт обложения за демаркационной линией»¹⁵².

Врешті, не варто забувати і про нелегальний статус самої дивізії, а, отже, проблематику з її постачанням. Відсутність централізованого постачання (дивізію грошима та амуніцією забезпечував як Всеросійський ЦВК, так і Опертивній відділ Народного комісаріату військових справ РСФРР), відсутність в офіційних списках радянських військових частин та вимоги Брестського миру ускладнювали логістику підрозділу¹⁵³.

Головним недоліком становища вересня-жовтня 1918 р. було те, що підрозділи дивізії були основною силою оборони прикордоння. Місцеві ревкоми та селянські підрозділи, за відсутності підрозділів 1-ї Повстанчої дивізії, відчували нестачу зброї та іншої амуніції. Наприклад, Родзянський волосний ревком Новгород-Сіверського повіту у вересні надіслав запит до командира полку Червоного козацтва, Віталія Примакова про надання 1

¹⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк.31

¹⁵⁰ Там само. Арк.32

¹⁵¹ История Брянского края. XX век / сост. О. Горбачев и др. Клинцы, 2003. С.101

¹⁵² ЦДАГОУ. Ф.5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 11

¹⁵³ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов / ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 392. Аралов С. Ленин вел нас к победе. Москва, 1989. С. 124

ручного кулемета, ящику гранат і 5 ящиків патронів¹⁵⁴. Водночас, Почепський воєнний комісар відмовив у передачі гвинтівок одному з волосних ревкомів Стародубського повіту через те, що «винтовок не имеется»¹⁵⁵.

Не сприяла ситуації і діяльність самої дивізії. Зайняття нових позицій після передислокації підрозділів, конфлікти в питанні реєстрації, збройних виступів окремих частин вимагало зосередження прикордонних відділів РСФРР на ліквідації таких проявів (тим самим зменшуючи без того невеликі сили ЧК та прикордонників). В середині жовтня, після передислокації Таращанської дивізії в район Стародуба, один з підрозділів місцевої Державної Варти здійснив рейд в район Дмитрівської волості Новгород-Сіверського повіту, де арештував місцевий волосний комітет з причини того, що «пограничная стража отсутствует»¹⁵⁶.

Варто коротко зосередити увагу на тому, з яких соціальних груп складалася 1-ша Повстанча дивізія. За спогадами одного з бійців Богунського полку, Федора Терещенка, в його підрозділі «Основний склад бійців становила молодь 17-18 років»¹⁵⁷. Гарним прикладом такого випадку в інших підрозділах є боєць Таращанського полку, Олексій Коваленко, котрому станом на 1918 рік було 17 років¹⁵⁸. Як зазначає історик Борис Малиновський, причина могла бути пов'язана з економічним становищем таких груп, а саме відсутністю прив'язаності до «земельного питання» та відсутності зобов'язань (відсутність сім'ї і т.п.)¹⁵⁹. Таку тезу можна простежити в свідченнях одного з допитуваних Серединобудським ревкомом бійців, уродженця села Погребки, Данила

¹⁵⁴ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп.1. Спр. 2. Арк.3

¹⁵⁵ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр.151. Арк. 14

¹⁵⁶ Там само. Арк. 27

¹⁵⁷ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 29. Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С. 256

¹⁵⁸ Коваленко А. Путь повстанцев в Таращанский полк. *Нас вдохновляла революция*, Киев, 1975. С. 70

¹⁵⁹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років / Під заг. ред. В. Лободаєва, Харків. 2017. С. 91

Ваціна. За показами останнього «так как я безземельный, то в селе кормиться мне нечем. То я поехал в Брянск для поступления в какой-то отряд»¹⁶⁰.

За спостереженнями історика Олексія Теплякова, в традиційних селянських спільнотах молодь, зазвичай, навчається і контролюється за рахунок старшого населення. За відсутності такого, ці групи стають не тільки неконотрольованими, але й піддатливими для маніпуляцій «ззовні»¹⁶¹. Вже згаданий нами Олексій Коваленко зазначав: «Многое из рассказов о большевиках было непонятно, но лозунги «Вся власть Советам !», «Фабрики и заводы – рабочим !», земля –крестьянам !» воодушевляли»¹⁶².

Дотичною до молодого покоління категорією були фронтовики. За спогадами, Йосифа Тищенка, бійця партизанського загону хутора Розритовка, котрий згодом влився в Богунський полк, «большинство повстанцев составляли бывшие солдаты»¹⁶³. Як зазначав в совєму дослідженні німецький дослідник Фелікс Шнель:

«Солдаты, які поверталися з фронту (фронтовики), переважно молоді чоловіки, не були готові визнати традиційний авторитет старших - навпаки, у багатьох випадках вони, очевидно, ставили його під сумнів. Конфлікти між поколіннями, що виникали в результаті, значно підірвали сільську солідарність. У більшості випадків саме фронтовики наполягали на більш радикальних заходах і ставали на бік революції, в той час як сторону революції, тоді як старші члени громади, як правило, проявляли стриманість»¹⁶⁴

Схожої думки історик Алексєй Тепляков: «Люди, прошедшие через фронт, неизбежно сближались мировоззрением с уголовщиной – начинали

¹⁶⁰ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 1. Арк.3

¹⁶¹ Тепляков А. Красные партизаны на Востоке Сибири. Девиации, анархия и террор. Москва, 2024. С. 63

¹⁶² Коваленко А. Путь повстанцев в Таращанский полк. *Нас вдохновляла революция*, Киев, 1975. С. 71

¹⁶³ Тищенко И. Год с легендарным Щорсом. *Нас вдохновляла революция*, Киев, 1975. С. 83

¹⁶⁴ «Weltkrieg kam ein weiterer Faktor hinzu. Die von der Front zurückkehrenden Soldaten (frontoviki), meist junge Männer, waren nicht ohne Weiteres bereit, die traditionelle Autorität der Alten zu akzeptieren – im Gegenteil: Sie stellten sie offenbar in vielen Fällen infrage. Die daraus resultierenden Generationskonflikte setzten die dörfliche Solidarität erheblichen Belastungen aus. Meistens waren es gerade die frontoviki, die zu radikaleren Maßnahmen drängten und auf der Seite der Revolution standen, während die älteren Gemeindeglieder eher Zurückhaltung übten». (Schnell F. Räume des Schreckens Gewaltträume und Gruppemilitanz in der Ukraine, 1905–1933. Hamburg, 2012. S. 217)

пренебрежительно относиться не только к чужой жизни, но даже и к собственной. Военный риск стал частью жизни...»¹⁶⁵.

Серед командування дивізії, найбільшою категорією фронтовиків ставали колишні унтер-офіцери з прискорених офіцерських курсів, на кшталт Миколи Щорса, Тимофія Черняка. Таких осіб історик Андрей Ганін називає «wartime officers». Їх особливістю, зазвичай, є малий військовий досвід, невійськовий «родовід», а також соціальна гетерогенність та надмірна податливість політиці¹⁶⁶. На думку дослідника, такі особливості цієї групи часто ставали причиною конфлікту з «cadre officers», котрі мали відповідну військову академічну підготовку та досвід (на кшталт командувача дивізії, випускника Чугуївського училища, Миколи Кропив'янського).

Іншою соціальною категорією було місцеве робітництво (або ж селянство, котре працювало на місцевих фабриках та кустарних виробництвах в Клинцях, Хуторі Михайловському, Шостці та інших населених пунктах прикордоння). Антон Посадський вважає цю категорію однією з найбільш дисциплінованих з причини специфіки фабричного побуту в Російській Імперії. В таких соціальних групах примітивне селянське самоуправління поєднувалося з набутим досвідом пізнання фабричної адміністративної і командної структури, що, у підсумку, створювало певну згуртовану організацію¹⁶⁷. Підтвердження цьому ми можемо знайти в словах наступника Миколи Кропив'янського, Івана Локатоша: «Семенівський загін, що кількісно був невеликий — близько 300 чоловіка, але установка його була справжня червоногвардійська. В ньому було понад 20 чоловіка комуністів, переважно робітників, досить високо стояли дисципліна та політична досягність»¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Тепляков А. Красные партизаны на Востоке Сибири. Девиации, анархия и терор. Москва, 2024. С. 63

¹⁶⁶ Ganin A. The Russian officer corps in the Civil War: The Reds and the National Armies. *Military affairs in Russia's Great War and Revolution, 1914-1922*. 2021, P. 3

¹⁶⁷ Посадский А. Зеленое движение в Гражданской войне в России. Крестьянский фронт между красными и белыми 1918-1922. Москва, 2018. С.25

¹⁶⁸ Локатош І. Стародуб — Чернігів — Київ. *Літопис революції*. 1930. №5. С.249

Не лишалися осторонь військового творення і маргінальні групи (насамперед, злочинці і дезертири). Наприкінці серпня 1918 р. в одному з судових документів Державної Варти розглядалася справа Миколи Шепета, уродженця села Катеринівка Есманської волості. Заарештований за участь в Червоній гвардії, за свідченнями односельців, до революції «ранее судился за кражу», а зараз «занимається грабежом, не покидая этот промысл»¹⁶⁹. В жовтні Державної Вартою було арештовано жителя посаду Воронок Стародубського повіту, Федора Башликова, котрий раніше служив в місцевій в Червоній Гвардії, а з приходом німецьких військ дезертував. Останній, згодом, приєднався до місцевого партизанського підрозділу в якому перебував «з целью разведки»¹⁷⁰. Для колишніх злодіїв, вступ в підрозділ відкривав можливість «легального» грабунку, в той час як дезертири, котрі не бажали воювати поза межами власних повітів/сіл, мали змогу діяти на місцях.

Варто нагадати, що не всі згадані категорії виключно складалися з молоді. Наприклад, згаданий нами Микола Шемет мав на момент арешту 43 роки, а Йосиф Тищенко згадував про бійців віком 50-их років в Богунському полку¹⁷¹.

Цікавими видаються свідчення одного з офіцерів Глухівського загону Державної Варти, В. Бурятинського. Під час одного з рейдів його загін зіткнувся з більшовицьким загоном села Духновичі, котрий формувався навколо колишнього фронтовика, Ганжі та місцевого священника¹⁷². Перший хотів створити «республіку» і «возвести местного священника в сан митрополита, т. к. нехорошо, если в республике нет высшего церковного иерарха»¹⁷³. В іншому випадку, котрий мав місце наприкінці вересня 1918 р.,

¹⁶⁹ ЦДІАК. Ф.317. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 8

¹⁷⁰ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 208-208об

¹⁷¹ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С. 256

¹⁷² Мірошниченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Глухів, 2015. С. 456

¹⁷³ Там само С. 456

під час одного з боїв більшовиками було захоплено сина священника. Проте, через кілька годин, останнього «отправили в село Середину Буду и там, как говорят, освободили»¹⁷⁴. Така «девіантна» поведінка більшовиків до духовенства, ймовірно, пояснювалися як бажанням селянства знайти варіант кращого майбутнього у формі «мужицького» архаїчного устрою («християнської республіки»), так і збереженням пам'яті про стабільне дореволюційне минуле та невідірваність від духовного (особливо важливе для духовенства, котре намагалося зберегти власні маєтності/старий устрій)¹⁷⁵.

Не менш важливу роль грали і зв'язки між односельчанами. 2 жовтня 1918 р. Стародубською повітовою Вартою було арештовано двох жителів села Сита Буда Новозибківського повіту, Василя і Павла Толочко. В селі Унечі, перебуваючи на ринку, вони зустрілися з односельчанином, Іваном Хутірним, котрий запропонував перевезти до партизанського загону по той бік кордону пірокселін і вибухівку. На пропозицію брати погодилися, за що і були арештовані¹⁷⁶.

Однією з важливих тем в контексті формування регулярних підрозділів «українських» більшовиків є питання причин та мотивів насилля колишніх партизанських підрозділів супроти ворога (зазвичай, полонених) або ж цивільного населення. За весь час пошуку матеріалів ми змогли натрапити на декілька показових випадків такої жорстокості, котрі мали місце в різних районах прикордоння Української Держави. Ось лише деякі з них. В жовтні, в селі Кам'янська Слобода, поблизу Грем'яча, 2-м полком Червоного козацтва (колишні новгород-сіверські партизани Тимофія Черняка) було захоплено кількох полонених. Як згадувалося в рапорті 2-го Запорізького полку «усі тіла були знівечині озвірілими більшовиками до непознаваемости: у декотрих були відтяти носи, вуха, поколоті багнетами та порубані шаблями груди...виколаті

¹⁷⁴ ЦДАГОУ. Ф.5. Оп. 5-1. Спр. 85. Арк 172

¹⁷⁵ Тепляков А. Красные партизаны на Востоке Сибири. Девиации, анархия и террор. Москва, 2024. С. 185

¹⁷⁶ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 3об

очі»¹⁷⁷. Про схожий «подчерк» звітував офіцер Глухівського загону Червоного козацтва після невдалого для його підрозділу бою під Кучерівкою (Глухівський повіт): «Наши раненые были добиты кольями по голням; некоторым вбивали колья в животы. Пленных наших всех замучили, применяя всевозможные пытки»¹⁷⁸. Показовим був випадок з частиною мирного населення, котре було взяте у полон після розгрому загону самооборони села Івот (Новгород-Сіверський повіт) у жовтні 1918 року: «Спрятавшаяся от выстрелов в погребе семья местного псаломщика была извлечена, сам псаломщик и его жена убиты после того, как им отрезали уши, носы, щеки и проч.»¹⁷⁹.

Німецький дослідник, Фелікс Шнель, для пошуку доступних можливостей селянського насилля та причин їх появи пропонує до розгляду концепт «Gewaltraums», тобто «Простір насилля»¹⁸⁰. Тож від нього і відштовхуватимемося, шукаючи причини такої поведінки.

Однією з причин можна вважати деструкцію в революційний період як старої адміністрації, каральних органів, так і поведінки селянства загалом. Відсутність контролю «зверху», обмеженість кари з боку пенететарних органів, на додачу до мілітаризації суспільства з фронтовим «правом сили», породжувало «не столько желание за что-то отомстить, сколько характерная для маргиналов иррациональная жажда «переступить черту», совершить нечто, выходящее за рамки любых мирских ограничений»¹⁸¹. Таким чином, раніше шановані в селі духовенство чи окремі сільські урядники, старости могли стати потенційними жертвами розлюченої маси або ж партизанських загонів.

¹⁷⁷ ЦДАВО. Ф.1077. Оп. 5. Спр.11. Арк. 297об

¹⁷⁸ Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Глухів, 2015. С. 263

¹⁷⁹ Черниговская мысль. 24 октября 1918. № 107. С. 33

¹⁸⁰ Schnell F. Räume des Schreckens Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933. Hamburg, 2012. S.18

¹⁸¹ Тепляков А. Красные партизаны на Востоке Сибири. Девиации, анархия и террор. Москва, 2024. С. 382

Іншою причиною могло стати укорінене ставлення селянства до тих категорій населення, що мали інакший побутовий устрій і соціально-правові обов'язки (переважно, офіцерам, чиновникам, котрих в народі називали «белоручками»¹⁸²). Більшовицька класова пропаганда, а також те, що ці соціальні групи ставали на чолі органів правопорядку Української Держави, лише посилювало в революційного селянства образ загрози їх «чорного переділу».

Показовим є випадок з побуту 2-го Запорізького полку в час їх перебування в Стародубі. Стародубщина, гетерогенний край, була відома в тому числі за рахунок місцевих общин старовірів, в районі котрих і дислокувався підрозділ. Особливо важливим був той факт, що запорожці знаходилися в районі Воронок-Картушино-Понуровка, де був найбільший осередок общин старообрядців-єдиновірів. Ця суспільна група, поєднана своєрідною унією з московським патріархатом, за словами місцевого краєзнавця, Ромуальда Перехрьостова, мала більший доступ до державних наукових і політичних установ (на відміну від «ізоляціоністської» політики інших общин старообрядців)¹⁸³. Таким чином, єдиновіри одними з перших серед старообрядців були долучені до політичних процесів 1905, 1917 років (а з ними, враховуючи проблему родючості земель, до «чорного переділу»). Як згадував сотник Куреня Січових Стрільців 2-го запорізького полку, Іван Андрух, місцеві «До Галичан зразу ставилися з резервою, думаючи, що їх гетьман посилає для реставрації економій»¹⁸⁴. В момент одного з боїв під Андрейковичами на початку жовтня, у звіті Державної Варти значилося наступне: «Понуровский украинский отряд... понеся потери одного убитым и другого зверски замученным страшно озлоблен против большевиков»¹⁸⁵.

¹⁸² Там само. С. 379

¹⁸³ Перекрестов Р. Старообрядцы посада Клиницы в революции 1905-1917 гг. *Деснинские древности*. Брянск. 2018. Выпуск IX. С. 153 - 154

¹⁸⁴ Андрух І. Січові Стрільці у Натіїва. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Число 5. С. 17

¹⁸⁵ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 236

До такої «чужої» селянству категорії можна було віднести відрубників, котрі мали окрему від громади земельну ділянку та заможних землевласників, земля котрих не входила в економічне коло громади. В поселеннях, котрі формувалися навколо громад зі спільною землею, такі категорії вважалися ледь не ворогами¹⁸⁶. В одному зі звітів Державної Варти значилося наступне: «Вообще те села, при которых имеются разгромленные помещичьи экономии, охотно примыкают к большевикам»¹⁸⁷.

Як вже було згадано, партизанські (а згодом, і регулярні) підрозділи «українських» більшовиків мали певні проблеми з апаратом логістики, що змушувало останніх раціонально перерозподіляти наявні ресурси. Зайвий (до того ж, нелояльний) людський ресурс у вигляді полонених навантажував й без того працюючу на межі систему. Доцільним було «ліквідувати» надлишок такого людського ресурсу, котрий міг стати потенційним мобілізаційним чинником для ворожих партизанам сил¹⁸⁸.

Грав роль фактор етнічного розмежування. Наприклад, за споминами жителя одного з сіл Глухівського повіту, Іллі Рогатинського, один з місцевих лікарів, вказуючи на простір на схід від козацьких валів між Есманню та Вільною Слободою, вказував, що «по тамтой бік – Московщина, по цей бік – наша Україна»¹⁸⁹. В одному з листів біженця, колишнього жителя прикордонного села Есмань, банди більшовиків, котрі діяли на схід від села (села Фатевіж і Гуляєвка), називалися «російськими». За словами свідка, під час одного з рейдів цього загону на село, вони арештували двох купців, росіянина та єврея. В результаті, «русского отпустили на поруки а єврея убили и зарыли возле Муращины»¹⁹⁰. Таким чином, обидві сторони діяли в рамках метнальних уявлень про кордон.

¹⁸⁶ Булдаков В., Леонтьева Т. Война, породившая революцию. Москва, 2015 С. 321

¹⁸⁷ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 237

¹⁸⁸ Там само. Арк. 378

¹⁸⁹ Білокінь С. Глухівська трагедія (Із записок Іллі Рогатинського). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Глухів, 2009. Вип. 2. С. 161

¹⁹⁰ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 54

Іншим прикладом такої етнічної конфронтації було уявлення колищніх фронтовиків про німців, сформоване агітаційним апаратом Російської імперії. За спостереженням латвійського дослідника, Вітаутаса Петроніса, акти насилля над місцевим населенням та полоненими були офіційно дозволені імперським командуванням в момент вторгнення армії в Кенігсберг в 1914 році. Причиною цього, зазвичай шукали в помсті за «приниження братів слов'ян» і «вбивства мирного слов'янського населення»¹⁹¹. За спогадами бійця Богунського полку, Федора Тищенка, в перших числах травня, з наближенням німецьких військ в район Стародуба, окремі села надіслали делегації до більшовиків з метою захистити від нападників, котрі, з чуток, здійснювали «бесчеловечные порядки»¹⁹².

Врешті, головним чинником насильства з боку партизан був архаїчне селянське судочинство. Одним з проявів такого «звичаєвого права» стало поняття «самосуду», під котрим часто розумілася насильницька відплата за скоєне. Наприклад, партизанський загін села Улица (Серединобудський повіт) хотів заживо закопати місцевого крадія, через що останній вимушений був звернутися до ревкому¹⁹³.

Незадовільний стан підрозділів, нестабільна ситуація на прикордонні, невдача серпневого наступу змушували командування ЦВРК до перегляду низки власних військових директив. Однією із них було створення регулярних стійких формацій дивізійного рівня. На початку вересня було створено перші полки, а в середині місяця з'явилися перші офіційні статuti мабутньої Повстанчої дивізії.

В порівнянні з ситуацією в серпні, покращилася ситуація з озброєнням дивізії. В підрозділах з'явилася власна артилерія. Збільшилася мережа агітаційних політичних осередків (ревкомів та відділень Агіт.пропу). Покращилося питання з логістикою. В новоствореній дивізії з'явилася низка

¹⁹¹ The Shaken Lands: violence and the crisis of governance in East-Central Europe, 1914–1923. Boston, 2023. P. 21

¹⁹² Терещенко Ф. Под Робчиком и Клинцами. *Нас вдохновляла революция*, Киев, 1975. С. 65

¹⁹³ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 56

логістичних центрів, а окремі підрозділи опиралися на вже наявні структури постачання у складі регулярних військових підрозділів.

Дисципліна колишніх повстанців покращувалася за рахунок тренувань, діяльності в складі регулярних підрозділів та постійної агіт.роботи і контролю з боку місцевих політвідділів та ЧК. Поліпшилося питання зі зв'язком. Комунікації були проведені не тільки між окремими підрозділами одного з'єднання, але і цілими полками. Особовий склад частин швидко відновив свою кількість за рахунок загальної мобілізації, а також помірної реквізиції за рахунок місцевих сіл. Незмінними залишилися підходи до розвідки з причини їх дієвості у серпні 1918 р.

Проте не вдалося вирішити низку недоліків. Надмірна кількість новостворених підрозділів (особливо, за рахунок прикордонних сіл), спричинила в останніх нестачу наявного озброєння. Новостворений апарат контролю дисципліни та відділи ЧК не встигали охопити власною мережею таку кількість підрозділів. В підсумку, відбувалася часта дезерція або ж повстанські відділи діяли і трактували накази «згори» на власний розсуд. Питання постачання дивізії, в умовах Берестейського договору вирішувалося кожним підрозділом по-своєму (починаючи від виплат і закінчуючи насильницькою реквізицією). Невирішеною залишалася «містечковість» відділів, недалеко відійшовши від такої в серпні.

Особовий склад дивізії становили різноманітні соціальні і вікові групи. Воювала як молодь, так і зрілі чоловіки. Разом з маргінальним елементом (дезертирами, злочинцями) могли служити представники духовенства.

Мотиви в кожного бійця були різними. Хтось був представником ієрархічної структури і законодавства села, хтось намагався захистити новопридбані землі, а хтось вбачав в інших групах населення потенційного ворога. Ставалися міжетнічні сутички.

2.3 Спроба наступу в районі Новгород-Сіверського – Хутора Михайлівського 15-16 вересня 1918 р.

Водночас з формування перших регулярних збройних підрозділів, більшовиками 15-16 вересня було здійснено наступ на прилеглі прикордонні містечка від Новгород-Сіверського до Хутора Михайлівського. Причини наступу в даному випадку є доволі дискусивним. З одного боку, був вдало підібраний момент офензиви. З серпня-вересня, у зв'язку з невдачею весняного наступу на Західному фронті, командування Німецької імперської армії наказує передислокувати низку підрозділів у Францію. Наприклад, в 430-му ландверному полку, котрий обороняв відтинок від Шостки до Хутора Михайлівського, в окремих ротах зі штатних 100-120 чоловік залишилося до 40-50 осіб¹⁹⁴. Дещо кращою була ситуація в ротах 47-ї ландверної дивізії, котра обороняла ділянку Новгород-Сіверська до Стародуба. В цій частині могло бути від 80 до 100 осіб особового складу в роті¹⁹⁵. Про цю ситуацію дізналися в командуванні більшовиків. Як зазначав начальник прикордонного пункту Державної Варти в Хуторі Михайлівському «Одна из причин, послуживших нападению на Хутор Михайловский 15 сентября 1918 г. - это уход части войск немецкого командования на Западный фронт. Главари повстанческих банд всегда точно осведомлены о действиях и распоряжениях местных властей через своих единомышленников, каковых на Хуторе и в селах достаточно много»¹⁹⁶.

Крім того, впливала вже згадана нами ситуація з надмірною мобілізацією та реквізиціями на місцях. В одному з наказів ЦВРК, датованому 11 вересня 1918 р., в контексті боротьби з дезертирством в підрозділах згадувалося наступне: «Каждый должен знать, что чем больше напряжения, сил и энергии съ нашей стороны, тем скорее будут отогнаны немецко-гайдамацкие банды, за счет которых будут покрыты все наши расходы.

¹⁹⁴ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 528-529

¹⁹⁵ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S. 185

¹⁹⁶ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов. / ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 348

Понесенные на военные надобности»¹⁹⁷. Таким чином, проблеми всередині підрозділів мали припинитися за рахунок наступу на ворога.

Низка факторів кажуть про ще один мотив дій повстанчих підрозділів. На нашу думку, мотив наступу мав не стільки практичну, військову, скільки політичну підоснову. З моменту створення перших полків дивізії, її особовий та командний склад відчували на собі безпосередній вплив «патронів» з числа «лівого» крила КП(б)У. Принаймі, на цей факт можуть вказувати мемуари Володимира Затонського, за словами якого «Наших правих, відколи ті запропонували порозпускати дивізії партизани зненавиділи так, що їм і повернутися туди просто було небезпечно. Зате нас частини знали й любили»¹⁹⁸. Ця теза знаходить підтвердження у спогадах ще одного учасника тих подій, Михайла Ромченка. Він згадує, що в штаб дивізії на початку і в середині вересня «неоднократно приезжали члены и представители ЦВРК т. Бубнов, Коссиор, Затонский, Коцюбинский, Ауссем»¹⁹⁹ (тобто, представники «лівої» течії).

Напередодні наступу в 2-му полку Червоного козацтва відбувся мітинг за участі Георгія П'ятакова. Так згадує ті події один з бійців підрозділу, Юрій Романченко:

«За два дні прибув до х. Таборщини П'ятаков Ю. Влаштували мітинг, де П'ятаков виступив і з запалом говорив про клясову боротьбу, керівництво нею партією, про продажі і цьку політику Скоропадського, про те, що діється на Україні, як там готуються до повстання проти німецько - гайдамацької окупації та інше. Єнтузіязм, збурена ненависть до буржуазії виливалися в дедалі більшу дисциплінованість партизанів. Вже у вересні 1918 р. мали розпочати наступ на окремих ділянках.»²⁰⁰

Враховуючи вже згадане бачення «лефтистами» теперішньої ситуації як революційної, а також недостатньо чітко сформовані тези вересневого пленуму (особливо, його 4-ї постанови, котра визначала можливість активних

¹⁹⁷ ДАЧО. Ф. Р- 5077. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15об

¹⁹⁸ Затонський В. Із спогадів про українську революцію. *Летопись революции*. 1930. №5. С.156

¹⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1137. Арк. 22

²⁰⁰ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 223-224

бойових дій/повстання тільки під час революції в Україні, проте не зазначала час цієї події), можна стверджувати, що подана акція була інспірована групою Георгія П'ятова.

Попри домовленість на пленумі стосовно ведення локальних «партизанських дій», подану ситуацію інакше розглядали на місцях. Безпосередні учасники цього наступу, офіцери дивізії, Наум Точоний та Юрій Ромченко, охарактеризовували ділянку діяльності повстанчої дивізії терміном «фронт». Для останнього з учасників причина наступу полягала в меті «вирівняти фронт»²⁰¹, в той час як для Точоного загальна концепція була «расположились фронтом и начали позиционную войну»²⁰². Для наступника командувача 1-ї Повстанчої дивізії, Миколи Кропив'янського, Івана Локотоша цей період вважався «великими операціями» регулярних підрозділів²⁰³.

У «Военной энциклопедии» 1914 року, дефініція «операция военная» є «совокупностью стратегических и тактических действий, направленных к достижению какой-либо одной частной задачи данной войны и завершаемых обыкновенно крупным боевым столкновением сторон»²⁰⁴. Вже саме розуміння операції, як «крупного боевого столкновения» не вписується в рамки звичайної партизанської війни. Більше того, в цій праці зазначається й те, що операції, часто, мають вигляд «столкновения отдельных групп (колон) на различных участках общего фронта»²⁰⁵. Тобто, операція передбачає певну фронтову лінію з конкретною протяжністю в межах котрої розгорнуті і діють військові підрозділи обох сторін. Крім того, хід операції «должна решить армия»²⁰⁶, тобто великі військові з'єднання. Операція є системою «мероприятий», котра завершується «генеральным сражением»²⁰⁷. Серед

²⁰¹ Там само. С. 224

²⁰² Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. №2. С. 76

²⁰³ Локатош І. Стародуб — Чернігів — Київ. *Літопис революції*. 1930. №5. С. 249

²⁰⁴ Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Шварца и др. Петроград, 1914. Т. 17: Нитроглицерин – Патруль. С. 130

²⁰⁵ Там само. С. 132

²⁰⁶ Там само. С. 130

²⁰⁷ Там само. С. 130

таких «мироприятій» згадується нагородження постачання/логістика, розвідка, створення опорних пунктів, безпосередньо стартове розташування армії перед боєм.

Дефініція «партизанская война» пропонується в наступному поданні «самостоятельные действия выделенных армией отрядов, прервавших с нею связь...и наносящих вред противнику, преимущественно в тылу»²⁰⁸. Розрізняються обов'язки партизанських і армійських формацій. Якщо перші діють «по внутренним линиям», то другі – «по внешним»²⁰⁹.

В нашому випадку ми маємо діло з виступом, безпосередньо, великих армійських формацій – дивізії та її полків. По-друге, наступ здійснюється з «внешней линии», тобто фронту, а не з «внутренней», тобто тилу супротивника. По-третє, створення мережі опорних точок, логістичних баз, розвідка, і, врешті, наступ на ворога є також присутніми в даному випадку. Використання артилерії, окопної системи та наступ з метою взяття населених пунктів (що суперечило окремим постановам в Орлі) вказує на певні розходження дій військових відділів більшовиків з деклараціями пленуму. Також варто нагадати, що прелімінарний договір літа 1918 р. тимчасово зберігав фронтову лінію, передбачаючи в майбутньому чітке визначення кордонів РСФРР та Української Держави. Таким чином, можемо погодитися з баченнями учасників тогочасних подій, про дії, безпосередньо, операційного плану, а не звичайну партизанську вилазку (остання дефініція, радше, вживалася в якості своєї пов'язаності з минулим і задля дотримання політичних рішень пленуму).

Бойові дії розпочалися з артилерійського та збройного обстрілу прикордонних містечок по той бік Десни, здійсненим 1-м і 2-м полками Червоного козацтва. Вогневе враження позицій німецьких та українських військ тривало з 11 по 19 вересня з використанням 6 гармат. Обстрілу зазнав, переважно, Новгород-Сіверськ, а також прилеглі до нього поселення, Рогівка,

²⁰⁸ Там само. С. 303

²⁰⁹ Там само. С. 305

Леньково, Мемекине. В останніх трьох поселеннях було знищено 4 садиби та поранено до 2-3 людей²¹⁰. Руйнування в Новгород-Сіверську були дещо більшими. По місту було випущено понад 59 артилерійських набоїв, серед яких були «газові гранати» (тобто, хімічні боєприпаси – П.В.)²¹¹. В українських часописах, «Відродження» та «Черниговская земская газета», значилося, що було пошкоджено приміщення місцевого вокзалу, кілька будівель Спасо-Преображенського монастиря (Додаток 1), а також духовне училище²¹². В спогадах бійців Червоного козацтва мета обстрілу міста пояснювалася знищенням ворожого штабу²¹³.

Під прикриттям обстрілу більшовицькі загони спробували перейти на інший берег Десни, з метою почати наступ на Новгород-Сіверськ. В Рогівку початково вдалося зайти кільком підрозділам. Замість того, щоб закріпитися і наступати далі, останні почали реквізувати місцеву худобу і переправляти її на свій берег. Незабаром з більшовиками зіткнувся німецький відділ: «врешті, запримітили німці наші застави й розпочали рушнично - кулеметну стрілянину, що на неї ми теж відповідали. На вечір загула й німецька артилерія.»²¹⁴. Частини 2-го полку вимушені були відступити на свій берег Десни, в прикордонні Боровичі.

Більш успішним був наступ на хутір Дробишів (південніше Новгород-Сіверська), що мав слугувати в якості відволікаючого маневру. 13 вересня, за допомогою місцевого жителя, один з підрозділів Червоного козацтва пробрався в район садиби полковника Рогальського і «обстріляв усадьбу ружейным огнем и ручными гранатами»²¹⁵. Більшовикам не вдалося вбити

²¹⁰ ЦДАВО. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк.131, 151 Відродження. 14 жовтня 1918. №170. С. 7-8

²¹¹ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 172. Відродження. 14 жовтня 1918. №170. С. 7-8

²¹² Відродження. 14 жовтня 1918. №170. С. 7-8. Черниговская земская газета. 28 сентября 1918. №75-76. С.3

²¹³ Червонное казачество. Воспоминания ветеранов / под ред. Е. Журавлева, М. Жохова. Москва, 1969. С. 28

²¹⁴ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 224

²¹⁵ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 79. Арк.283

полковника (останній перебував поза межею садиби), проте було поранено дві його доньки та вбито дружину. Вдалося спалити і саму садибу. Більшовики спробували атакувати прилегле приміщення з німецькою загоном, котрий охороняв територію будинку. Проте, обмежилися тим, що обстріляли будівлю та закинули в неї 3 гранати, одна з котрих вбила німецького офіцера²¹⁶.

17 вересня рота 1-го полку Червоного козацтва, на чолі зі Всеволодом Довнар-Запольським, спробувала захопити один з місцевих пароплавів, котрі курсували річковим шляхом через Десну. Таку затію останні пояснювали тим, що німецькі підрозділи часто використовували кораблі для патрулювання річкової акваторії²¹⁷. Тож планувалося захопити таке судно та спробувати на ньому здійснити наступ на Новгород-Сіверськ. Проте, загін Довнар-Запольського натрапив на цивільний пароплав, котрий і вирішено було «реквізувати». Вбивши капітана, більшовики змогли захопити судно, а пасажирів відправити на свій берег річки, в Погребки. Після реквізиції особистих цінностей, грошей та перевірки документів частину цивільного населення було відпущено. Проте, було залишено кількох колишніх службовців Державної Варти та єврея. Одного з них, військового інженера, скалічили шомполами з наступної причини: «Его желтые лампасы послужили неопровержимым доказательством что он «гайдамак» »²¹⁸. Врешті, всіх було розстріляно²¹⁹. Маючи власне судно, червоним козакам таки не вдалося зійснити задумане: «Немцы навели на партизанский флот свои тяжелые батареи. Несколько выстрелов угодили по борту, а чемодан попал в палубу и потопил судно»²²⁰.

У відбитті наступу більшовиків в районі Новгород-Сіверського значну роль зіграла німецька артилерія та розвідка Української Держави. Остання ще в перших числах вересня попереджала про «усиление отрядов большевиков»

²¹⁶ Там само. Арк. 283

²¹⁷ Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Киев, 1923. С.268

²¹⁸ Черниговская земля. 3 октября 1918. №19. С.4

²¹⁹ Відродження. 14 жовтня 1918. №170. С. 7-8

²²⁰ Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Киев, 1923. С.145

на Новгород-Сіверському відтинку фронту²²¹. Німецька артилерія, як ми могли побачити на прикладі Рогівки та епізоду з пароплавом, була тим фактором, котрий змушував «червоних» до відступу. Про її ефективність зазначали бійці червоного козацтва. Останні згадували дуель більшовицької та німецької артилерії в час боїв під Новгород-Сіверським:

«Неприятельская батарея отвечает и, внезапно, ее попадания становятся меткими (...неприятельский офицер подобрал трубку нашего неразорвавшегося снаряда и по ней определил местонахождение нашей батареи). Прислуга бешено работает под огнем снарядов, но не выдерживает и отходит под прикрытие...Пришедший с наблюдательного пункта Зюк (*командир батареї – П.В.*) увидел свою батарею в дыму разрывов; одно орудие лежало на боку, но три остальные бешено работали...»²²²

Попри невдачу під Новгород-Сіверськом, Червоному козацтву таки вдалося закріпитися на іншому березі Десни. Один з підрозділів 1-го полку Червоного козацтва не тільки створив плацдарм в районі Кам'янської Слободи та Михальчиної Слободи (на південь від Грем'яча), але й зміг відбити контрнаступ, здійснений Державною Вартою. В одному зі звітів Державної Варти значилося наступне: «В Михальчиной Слободе оказалось более 400 человек, сформированных из местных жителей с двумя пулеметами и конным отрядом. Из Каменя и Каменской Слободы наши отряды были встречены пулеметным и ружейным огнем при артиллерийской поддержке из Очкина»²²³.

Водночас з бойовими операціями Червоного козацтва в районі Новгород-Сіверська–Грем'яча, в районі Шостки–Хутора Михайлівського 15 вересня підрозділами Таращанського полку в кількості 1 300 – 1 450 було здійснено власний наступ.

В 1:45 ночі 15 вересня містечко Ямпіль піддали артилерійському обстрілу понал 25-30 снарядами, випущеними з артилерії. Через 5 годин, за свідченням командира роти 430-го ландверного полку, селище «було оточено сильними бандами»²²⁴. Тоді ж диверсійними групами більшовиків було

²²¹ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк.29

²²² Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Киев, 1923. С.197

²²³ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 248

²²⁴ «Schuß beschossen und das Dorf von starken Banden umzingelt» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 524)

підірвано залізничний міст, котрий вів до Хутора Михайлівського, а також перерізано телефонні кабелі навколо містечка. В 7 годин ранку артилерія тарашанців обстріляла з допомогою картечі та запалювальних снарядів позиції німецького підрозділу в Ямполі. Було спалено та зруйновано місцеву церкву, ринок, а також частину житлових кварталів містечка. Один з німецьких розвідувальних відділів, котрий мав перевірити ситуацію в районі залізничного мосту, потрапив в засідку одного з підрозділів полку в кількості 40-50 чоловік. Більшовиків вдалося відбити, проте подальше переслідування «через артилерійський обстріл, зробило це неможливим»²²⁵. В момент засідки було вбито одного німецького військового, котрого відразу повернули в Ямпіль²²⁶.

Користуючись з поганої видимості через пожежу в населеному пункті, а також використовуючи лісисту місцевість в районі селищ Усок (на захід від містечка) та Івот (на північ від містечка), в 11:30 більшовики, в кількості 500 осіб, розпочали основний наступ на Ямпіль. Супротивнику вдалося зайняти «вокруг поля, огороды и часть местечка»²²⁷. Як згадувала німецька сторона, «в 11:30 кулеметний і рушничний вогонь раптом почав вестися зі всіх сторін, будинків, кущів та дерев. Тож ми спершу не встигли відреагувати»²²⁸. Рота відступила до центру містечка, де останній вдалося закріпитися в помісті намісника Неклюєва. В останньому ще влітку «были вырыты ямы для станковых пулеметов, одна из которых проходила...на базарную площадь»²²⁹. В районі будівлі, з допомогою 3 кулеметів та 1 міномета (Додаток 2), німецький підрозділ відбивав атаки ворога. До німців доєднався місцевий

²²⁵ «Der Umstand, daß die Abteilung Schmidt während dieser verhältnismäßig kurzen Kampfhandlung Artillerie-Fener erhielt, ließ» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 524)

²²⁶ З мемуарів Василя Корози. Хроніка міста Ямпіль. / Ямпіль info / URL: <https://www.yampil.info/archives/70878.html> (дата звернення: 5.02.2024)

²²⁷ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 249

²²⁸ «Um 11:30 Uhr setzte plötzlich ein aus allen Richtungen kommendes M. G. und Infanteriefeuer ein, und zwar aus Häusern, Büschen und von Bäumen, so daß kaum ein Gegner gesichtet wurde» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 525)

²²⁹ З мемуарів Василя Корози. Хроніка міста Ямпіль. / Ямпіль info / URL: <https://www.yampil.info/archives/70878.html> (дата відвідування: 5.02.2024)

відділ Варти, будівлю котрого, за спогадами місцевого жителя, Василя Рогози, підпалили більшовики²³⁰.

Згодом, виявилось, що один з нібито зруйнованих телеграфних кабелів в напрямку на Глухів все ще працює. Тож через нього було надіслано запит про підкріплення, котрі підійшли з району Хутора Михайлівського ближче до 8-ї години вечора. Одна з рот 430-го полку, за підтримки артилерійського вогню з бронепоезда, деблокувала гарнізон і змусила більшовиків до відступу. В підсумку, з німецького боку було вбито 1 людину, а більшовики втратили 150 чоловік вбитими, 1 кулемет та понад 200 патронів²³¹. Як згадував потім боєць полку Червоного козацтва, Юрій Романченко: «Крім того, що наші гарматники зруйнували у Ямполі церкву, де був німецький сторожовий пункт, нам не пощастило розбити німців і ми відступили»²³².

В Хуторі Михайлівському бойові дії за участі «тарашанців» розпочалися в 6:30 ранку 15 вересня. Пасажирський потяг, котрий направлявся зі станції до Конотопу, було обстріляно рушничним вогнем неподалік від містечка. Останній вимушений був повернутися назад до Хутора Михайлівського, разом з одним вбитим пасажиром та 2 легко пораненими²³³. Наступаючими підрозділами було зіпсовано навколишні телеграфні стовпи, а також здійснювалися спроби невеликого підриву залізничного полотна. Один з малих підрозділів більшовиків, намагаючись «з ходу» захопити містечко, напав з району лісів на захід від Хутора Михайлівського на будівлю роти 69-го артилерійського полку, котра перебувала тут гарнізоном. Особливий акцент, за спостереженнями німецької сторони, робився на те, що підрозділи

²³⁰ Там само.

²³¹ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 527. ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 249

²³² Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 224

²³³ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов / ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 348

залоги перебувають на відпочинку, (оскільки наступ здійснювався в неділю)²³⁴. Проте цю атаку вдалося «зупинити кулеметами»²³⁵.

По завершенні «пробного» наступу/рекогносрування, відділи Таращанського полку, в кількості 3 рот (за даними Державної Варти, в сумарній кількості 600-750 чоловік²³⁶) почали наступ з усіх сторін на Хутір Михайлівський. Проте, «немцы открыли пулеметный, артиллерийский и ружейный огонь, и банды повстанцев были отброшены назад».²³⁷ Як зазначала німецька сторона, ні в одній з частин населеного пункту ворогу прорватися не вдалося²³⁸.

По завершенні наступу, більшовики до 6-ї години вечора здійснювали обстріл поселення, поки їх не змусила відступити німецька артилерія. Остання зафіксувала перебування артилерії ворога в сусідньому селі Юриновка і спалила його. Під час обстрілу Хутора Михайлівського було пошкоджено дах місцевого цукропереробного заводу. Німецький гарнізон внаслідок бою втратив 3 чоловік вбитими і 4 пораненими, в той час як у таращанців втрати становили, за свідченнями гарнізону, 80 чоловік, за даними Державної Варти, 50 чоловік²³⁹.

Останній бій більшовиків мав місце в районі Шостки, в середмісті, містечку Крупець. В 4 години ранку, одній з рот 430-го ландверного полку, котра знаходилася постоем в Шостці, було надіслано інформацію про захід в Крупець ворожого відділу в кількості 200 чоловік піхоти, 10 кавалеристів та 4 кулеметів²⁴⁰. Було наказано перевірити ситуацію в населеному пункті. В Крупець було надіслано одну з рот гарнізону Шостки, в кількості 40 чоловік,

²³⁴ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 527

²³⁵ «Batt. R. F. A. 69, der aber durch deren Maschinengewehre zum Stehen gebracht wurde» (Там само. S.527)

²³⁶ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов/ ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 348

²³⁷ Там само. С. 348

²³⁸ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 527

²³⁹ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 249. Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 527

²⁴⁰ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 528

а також частину ескадрону 19-го кінного полку, в кількості 9 кіннотників, котра до того охороняла місцевий порохований завод. Остання мала стати постоем в селі Миронівка (на схід від Крупця) з метою завадити втечі більшовиків. Рота 430-го полку атакувала по головній дорозі до містечка, розгорнувшись в стрілецьку лінію.

На підході до містечка, німецьких підрозділів зустрів «активний рушничний та кулеметний вогонь»²⁴¹. Частина кулеметних точок більшовиків була розгорнута на дахах будинків, в той час як решта вогневих ділянок була замаскована в прилеглих чагарниках перед Крупцем. В підсумку німці відступили, втративши 1 пораненого²⁴².

В ніч з 15 на 16 вересня німецькі підрозділи вирішили повторити спробу. В 3 години ночі з'єднаний підрозділ роти 430-го ландверного полку, новоприбулої роти 100-го ландверного полку, 2 мінометів, 1 гармати та 5 кулеметів, в кількості 100 чоловік, розпочав наступ на населений пункт. 430-й полк атакував «в лоб», підтриманий артилерійським та кулеметним вогнем, в той час як підрозділи 100-го ландверного полку обходили містечко з обох сторін. Ворог, побоюючись оточення, відступив.

В підсумку, німецьким загоном було втрачено 3 чоловік пораненими, в той час як більшовики мали 15 чоловік вбитими і 1 пораненим.

Найбільш вдалою акцією «червоних» на цій ділянці була диверсія на Шосткинському пороховому заводі, здійснена 18 вересня 1918 р. Як значилося в одній зі статей місцевого часопису «Черниговская мысль»,

«18 сентября с.г. на Шосткенском пороховом заводе по неизвестной причине загорелся американский орудийный порох, которого...згорело 163000 пудов....Во время пожара поднялась ужасная паника: население Шостки, боясь, что может загореться черный порох...бросало свои помещения...Поезда непрерывно увозили тысячи людей со ст. Шостка на ст. Терещенская»²⁴³.

²⁴¹ «Aus 600 Meter Entfernung empfing die vorgehende Infanterie lebhaftes Maschinengewehr- und Infanteriefeuer» (Там само. S. 528)

²⁴² Там само. S. 528

²⁴³ Черниговская мысль. 1 октября 1918. №79. С.3

В одному з донесень начальника Шосткинського порохового заводу йшла мова про те, що було запалено бездимний порох, котрий зберігався в будівлі сушильні та на штабелях на відкритому повітрі²⁴⁴. Незабаром, слідчою комісією було з'ясовано, що вогонь спершу з'явився в сушильні №9 (Додаток 11), де знаходився американський бездимний порох в кількості 23 250 пудів. Через вибух останньої, запалилися штабелі з російським та американським запакованим порохом в понад 50 000 пудів. Проте, вдалося врятувати будівлю зволоження пороху (Додаток 10), в котрій побилися вікна, попсувалася покрівля, та, завдяки пожежникам, обпалилася лише частина дерев'яних ящиків з порохом²⁴⁵.

Розслідування не змогло з'ясувати винуватців події. Проте, змогло дійти певних припущень на основі наявних доказів. Було відкинуто версію про замозапалення пороху. Як значилося у звіті комісії, «русские пороха выдерживали без воспламенения температуру от 163 до 168 град., а американские – от 167 до 172 град. Причем, порох нагревали 34 минуты»²⁴⁶. Необережні дії збоку німецької та української варти також відкинули, оскільки вся охорона знаходилася поза внутрішніми приміщеннями будівель. Єдиною версією залишалася припущення про диверсію з боку більшовиків. По-перше, така версія мала доказ, пов'язаний з наступом 15 вересня. По-друге, не проводилося строгого відбору стосовно формування персоналу заводу, через що «попадаются люди неблагонадежные»²⁴⁷. Наостанок, існувала проблема з освітленням в самому містечку (з причини його знаходження поблизу «нейтральної зони»). Таким чином, завод вночі ставав легкою мішенню для потенційних зловмисників.

За 15-16 вересня Таращанський полк втратив понад 215-245 чоловік вбитими та, принаймні, 1 зафіксованого пораненого. Їх опоненти мали втрати

²⁴⁴ ЦДАВО. Ф. 230. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 53

²⁴⁵ Там само. Арк. 54об

²⁴⁶ Там само. Арк. 54об

²⁴⁷ Там само. Арк. 55

до 4 осіб вбитими та 7 пораненими. В момент бою під Хутором Михайлівським було важко поранено командира Таращанського полку, Василя Баляса²⁴⁸.

Наступ більшовиків, інспірований «лівими» мав доволі гучні наслідки, як в політичному, так і у стратегічному плані. Про наступ в районі Новгород-Сіверського та Ямполья йшла мова на засіданнях мирних делегацій РСФРР та Української Держави. В одному зі звітів української делегації від 20 вересня згадувалося про таке: «Цілком уже суперечать всякому добросусідству ті напади більшовиків на прикордонні місцевості, які бувають майже щодня, а в останку дійшли до боєвих подій... на ст. Ямпіль був такий же бій, там засіли більшовики і Ямпіль горить. Зараз ідуть бої коло с. Роговки, у р. Десни, де більшовики, окопавшись в лісі, палять по українській території з гармат, рушниць і кулеметів, щоб захопити собі країну. І все отее коїться при договорі 12 іюня про перемир'я»²⁴⁹.

Певні зміни відбулися і в рішеннях німецького командування. В одному з наказів командування 75-ї дивізії ландверу від 1 жовтня 1918 р. для місцевих сільськогосподарських відділів значилося, що у випадку детекції ворожих підрозділів в «нейтральній зоні», «атакуйте ці місця»²⁵⁰. Подані накази командування кардинально різнилися від таких у серпні 1918 р., адже були зумовлені інтенсифікацією бойових дій і масштабом їх зони ведення.

Незабором після завершення наступу Таращанського полку, німецькі підрозділи здійснили власний контрнаступ в межах «нейтральної зони». Через виснаження окремих підрозділів 430-го полку, до операції було залучено підкріплення у вигляді кількох рот 100-го полку ландверу з Новгород-Сіверського району. Дві роти цього полку 17-18 вересня здійснили марш

²⁴⁸ Сорок четвертая киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-ой киевско стрелковой дивизии. 1918-1920 гг. / ред. А. Осипов. Киев, 1923. С. 47

²⁴⁹ Мирні договори між Українською Державою та РСФРР 1918 р /упорядник О. Лупандін, Київ, 1999. С. 328-329

²⁵⁰ «Sind glaubwürdige Nachrichten über fdl. Banden-Ansammlungen in Orten der neutralen Zone vorhanden [ich glaub, die Knaben sind an der äußersten Ostgrenze], dann diese Orte angreifen. Angriff umfassend fahren.» (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, KA, KD, Landw.-Div., Bd.12, Akt 6, №4993 (Heeresgruppe Eichhorn))

вздовж «нейтральної зони» від Ямполівки до Дорошівки, котра знаходилася по той бік кордону (між Хутором Михайлівським та Ямполем). Тут їм вдалося перехопити один з підрозділів більшовиків, котрий був на марші. Його вдалося витіснити на північ до Каменки²⁵¹.

Інший загін, котрий складався з підрозділів 100-го та 430-го полків, здійснив наступ від Ямполя до селища Івот (на північ від Ямполя) в «нейтральній зоні». В останньому більшовиків вдалося прогнати під загрозою оточення з флангу (до того ж, «червоні» не встигли збудувати укріплень)²⁵². Переслідуючи підрозділи Таращанського полку, змішаний загін просувався на захід в район сусіднього села Папірня. Проте там натрапив на позиції у вигляді окопів та підрозділ кількістю 200 чоловік з 5 кулеметами. Через те, що «неодноразові спроби зайти в село зупиняються супротивником, котрий знаходився на сильній позиції, та, посилений підкріпленнями, намагався оточити підрозділ, котрий вже зазнав втрат»²⁵³, було вирішено відступити до Ямполя. В цьому бою німецький загін зазнав втрат в 4 вбитих і 13 поранених бійців.

По завершенні наступу в районі Ямполя-Хутора Михайлівського і відбитті атаки німецьких підрозділів, командування 1-ї Повстанчої дивізії продовжило укріплювати власні позиції в межах «нейтральної зони». Як вже згадувалося, наприкінці вересня Таращанський полк та окремі підрозділи Червоного козацтва були відправлені в район Стародуба в очікуванні майбутнього наступу. Проте, на місцях виникали проблеми, пов'язані з «містечковістю» колишніх партизанських підрозділів. Як згадував Сергій Петриковський-Петренко, «так, командир артвзводу Таращанського полку намагався підняти проти нас людей під час перебазування полку в інший

²⁵¹ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.529

²⁵² ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр.78. Арк. 248об

²⁵³ «Wiederholte Versuche in das Dorf einzudringen, werden von dem in starker Stellung befindlichen Feind abge- schlagen. Da der inzwischen erheblich verstärkte Feind die Ab- teilung zu umfassen versucht» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.530)

район»²⁵⁴. Взнаки давалися втрати, понесені в боях з німецькими підрозділами в Шостці-Хуторі Михайлівській. Як зазначав начальник штабу 2-ї Орловської дивізії, по прибутті до Стародубу, з початкових 3 000 осіб в Тарашанському полку лишилося понад 2 000 чоловік, оскільки «понес большие потери в боях с немцами и гайдамаками»²⁵⁵. Таким чином, 1/3 полку була втрачена в момент боїв або ж дезертувала в той чи інший спосіб.

З метою урівняти ситуацію, в район Шостки-Хутора Михайлівського був направлений батальйон зі складу 1-го полку Червоного козацтва під командуванням Семена Туровського (4 роти). За його споминами, «В Олтарской и Нефедовской волостях я произвел «мобилизацию»»²⁵⁶ щоб кількісно поповнити нестачу особового складу на прикордонні.

Такі дії «червоних» не всюди мали відгук серед місцевого населення. Показовими є приклади сіл Івот та Марчихина Буда, котрі створили власні збройні загони супроти більшовиків. Цьому сприяло звільнення німецькими військами наприкінці вересня низки прикордонних пунктів «нейтральної зони» серед яких було і село Івот. Близькість поданих сіл до кордону Української Держави, дозволяло мати певний зв'язок як з агентурою, так і зі збройними загонами Державної Варти²⁵⁷.

Особливо важливими були спроби державних і військових установ Української Держави знайти нове джерело «лояльних» громадян, котрих можна було з часом звести в стійкі бойові одиниці. В середині серпня, для окремих прикордонних губерній Української Держави було створено структуру «охоче-старшинских полков». В Чернігівській губернії передбачалося створити схожі частини, з місцями дислокації в Ніжині та Козельці. В кожному такому полку мало бути 200-300 чоловік при 5-8

²⁵⁴ Петриківський-Петренко С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 р. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ. 1958. С. 165

²⁵⁵ Марков С. Из истории гражданской войны на Украине в 1918 г. *Красный архив*. 1939. Том 4. С. 93

²⁵⁶ Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Киев, 1923. С. 270

²⁵⁷ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр.78. Арк. 248об

кулеметах. Озброєння мали видати в Київському артилерійському депо²⁵⁸. Особовий склад частини мав існувати на оплачуваних посадах і формуватися з «хліборобів». Командувати в кожному полку мали 20 присланих офіцерів/старшин з Генерального Штабу. Навколо таких підрозділів планувалося формувати менші «добровольчі загони» по волостям і повітам.

Наступним кроком держави став універсал про відродження козацтва, ухвалений 16 жовтня 1918. Останній передбачав формування на основі військової служби окремих військових загонів з «нащадків» козаків, лояльність котрих мала опиратися на спадкове земельне володіння, збройну охорону порядку та скасування податків²⁵⁹. Кожен такий загін мав формуватися аж до рівня волостей за структурою кіш – полк – сотня.

Таким чином, наявність вигідної економічної пропозиції в реформі, а також збройне забезпечення мало сприяти формуванню лояльних і боєстійких до влади загонів.

Привабливість альтернативи від Української Держави також посилювало і загальне невдоволення політикою більшовиків. Кількаразова мобілізація за один місяць (за початок і кінець вересня), висока ймовірність боїв не на власному терені, почасти неконтрольовані реквізиції на місцях і загалом вплив дезерції створювали невтішну перспективу для боротьби на стороні більшовиків.

Наприклад, в Марчихиній Буді загін було створено «после преидущего набега, бывшего в августе»²⁶⁰. В Івоті загін було створено за схожим мотивом. Першою причиною була мобілізація, а також неконтрольовані напади окремих збройних загонів більшовиків з метою реквізиції. Іншою причиною став вищезгаданий універсал про відродження козацтва: «Так, жители села Ивота постановили организовать казачий отряд согласно универсалу Его Светлости

²⁵⁸ ЦДАВО. Ф.1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 463, 488

²⁵⁹ Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років / під заг. ред. К. Галушка. Харків, 2018. С. 232-235

²⁶⁰ Черниговская земля. 25 октября 1918. №36. С. 5

пана Гетмана и вступить в активную борьбу с большевиками.»²⁶¹. Дещо раніше, наприкінці серпня, в село був відправлений разом з кількома старшинами місцевий уродженець, полковник Іван Ладинський (ймовірно, наслідок згаданої серпневої реформи). Останній, на додачу, був нащадком козацького роду, що також мало додатковий стимул до створення збройного загону²⁶². В Івоті існував окремий осередок Української Демократично-Хліборобської партії, котра підтримувала Павла Скоропадського²⁶³.

Такі новостворені селянські прогетьманські підрозділи отримали в більшовиків назву «республіки». Наприклад, загін села Івот, котрий на кінець вересня становив понад 300 чоловік, отримав назву «Ивотской республики».

Проте, головними недоліками таких загонів було запізніле формування (в контексті вже апробованих більшовицьких регулярних підрозділів), а також слабка згуртованість, відсутність структури і перебування на терені «нейтральної зони». Це і призвело до падіння таких збройних підрозділів.

Як згадував один з бійців полку Червоного козацтва, Іван Салай, його підрозділом було викрадено стадо, котре паслося неподалік села Івот. З метою його повернення, останній запропонував переговори. Жителі села погодилися відправити представників²⁶⁴. Поки відбувалися переговори, «партизаны организованным ударом разгромили так называемую «Ивотскую республику»»²⁶⁵. Дещо інакше описувала ситуацію «Черниговская мысль»: «Дня четыре назад (20 жовтня – П.В.) к селу подошла банда человек в 500 с орудиями и пулеметами и начала громить село. Часть отряда, защищавшего с. Ивот, была перебита, убито два офицера»²⁶⁶. За спогадами місцевого жителя,

²⁶¹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / упорядкував Валентин Кавунник. Київ, 2018. С. 293

²⁶² Кириєвський В. Івотський землемір Петро Євсейович Базилевич – член Державної думи Російської імперії III скликання (1907–1912). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Глухів, 2020. Вип. 13. С. 255-255

²⁶³ Там само. С. 254-255

²⁶⁴ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1188. Арк. 24

²⁶⁵ Там само. Арк. 24

²⁶⁶ Черниговская мысль. 24 октября 1918. №107. С.3

В'ячеслава Кричика, його дід, колишній учасник підрозділу, навіть не встиг підбігти до штабу загону, як останній розгромлено²⁶⁷. Схожа картина подається у звіті Чернігівського губернського старости: «Вследствие недостатка вооружения и подавляющей численности большевиков, отряд вынужден был отступить, потеряв убитыми атамана-полковника Ладинского, его помощника подпоручика Хилковского и десять человек казаков»²⁶⁸.

Така ж доля спіткала 17 жовтня і Марчихину Буду. В «Черниговской земле» натрапляємо на таке свідчення: «Последнее нападение было произведено внезапно и большевикам не стоило большого труда разоружить обывателей местечка»²⁶⁹. Місцевий житель, студент, Яків Решетників, лишив про цю подію такі спомини: «Село оточили в останню з ночей жовтня. Над ранок озброєні червоноармійці увійшли в нього з усіх боків. Перелякане населення опору не чинило, хто міг, тікав до лісу»²⁷⁰.

Останньою, проте не менш важливою проблемою було питання протидії Державній Варті. Особливо тими підрозділами, котрі здійснювали рейди в межах «нейтральної зони». Ще з липня-серпня одним з головних ворогів місцевих партизанських, а потім і регулярних формацій більшовиків став Глухівський загін Державної Варти. Останній не тільки здійснював рейди на позиції ворога, але й нищив місцеві штаби та реквізував або ж повертав назад реквізоване більшовиками. Саме за його участі було розгромлено один з загонів повстанців, котрий планував наступ на Глухів під час серпневого виступу більшовиків. Ймовірно, цей загін приклався до справи нищення Серединобудського ревкому в серпні 1918 р.

²⁶⁷ Кириєвський В. Івотський землемір Петро Євсейович Базилевич – член Державної думи Російської імперії III скликання (1907–1912). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Глухів, 2020. Вип. 13. С.255

²⁶⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / упорядкував Валентин Кавунник. Київ, 2018. С. 293

²⁶⁹ Черниговская земля. 25 октября 1918. №36. С. 5

²⁷⁰ Коваль Р. Багряні жнива Української революції. Київ, 2005. С.132

За спогадами одного з офіцерів Глухівського загону Варти, В. Бурятинського, 1 жовтня «К начальнику нашего отряда явилось трое крестьян, которые сказали, что большевики собираются сделать налет на Кучеровку и угнать их скот. Они просили защитить их»²⁷¹. Загін вирушив в напрямку до села. Неподалік від населеного пункту, селяни-позивачі попросили вартових почекати, з метою, «нібито, розвідати, якою є ситуацію в селі. Зайшовши в село, вони не повернулися. Тож було вирішено власноруч обстежити Кучерівку. У селі «вдруг со всех чердаков и подворотней застрочили пулеметы. У нас началась паника»²⁷². За словами Барятинського, загону вдалося відступити з населеного пункту, але довелося втратити вбитими, полоненими і пораненими понад 25 чоловік. Потім виявилось, «что крестьяне с целью завлекли нас в засаду»²⁷³. Цей епізод, в дещо похмурих тонах, згадується в одному зі звітів Державної Варти: «В ночь на 1-е октября глуховская комендантская сотня, в составе 50 человек, самовольно выехала за демаркационную линию в с[ело] Кучеровку, где была окружена большевиками; есть убитые и раненые; надежды на спасение сотни мало»²⁷⁴.

Більшовикам вдалося «помститися» Державній Варті. Ця акція мала настільки довготривалий ефект, що чисельність виїздів Варти за «нейтральну зону» в звітах місцевих державних структур різко зменшилася.

Попри збройну поразку виступу «лівих» в серпні, рішеннями вересневого пленуму в Орлі зберігався їх вплив у партійних та військових структурах КП(б)У. Не в останню чергу це було зумовлено одноставністю «правих» і «лівих» в доцільності збройного шляху «визволення» України, а також у тогочасній політичній повістці. Часткова присутність «правих» (зумовлена перебуванням значної їх частини на інших ділянках фронту), а

²⁷¹ Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Глухів. 2015. Вип. 8. С. 263

²⁷² Там само. С. 263

²⁷³ Там само. С. 263

²⁷⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / упорядкував Валентин Кавунник. Київ, 2018. С.89

також тимчасовий прихід до влади противника Берестейського мирного договору, Якова Свердлова, зумовили збереження політичної лінії, запропонованої групою П'ятакова. Остання зберегла свої позиції у вищому політичному та військовому органі повстання, ЦВРК, а також в друкованих органах КП(б)У. Виступ військових підрозділів під головенством «українських» більшовиків мав спиратися на селянські маси (хоч і під контролем місцевого робітництва), а також збільшені кількісно і якісно підрозділи повстанців. Їм мали сприяти новостворені військові (штаби) та військово-політичні (ревкоми) організації на місцях.

Враховуючи збройну поразку в серпні, «ліві» мали рахуватися з думкою їх опонентів, групи на чолі з Еммануїлом Квірінгом. Під тиском останньої було домовлено почати наступ підрозділів тільки за умови «доцільного моменту» (час котрого так і не було визначено). До того бойові дії мали відбуватися тільки у вигляді «масового терору» та «партизанських дій» на обмеженій ділянці фронту.

Дотримуючись постанов пленуму та враховуючи ситуацію на прикордонні, у вересні було сформовано першу регулярну військову частину ЦВРК – 1-шу Повстанчу дивізію під командуванням очільника Ніжинського серпневого виступу, Миколи Кропив'янського. В останній суттєво покращилася ситуація з комунікацією між підрозділами, дисципліною, а також окремими питаннями в сфері логістики. Серед нових підрозділів з'явилися артилерійські частини, а також певна тактика ведення бойових дій, проводилися часті тренування. Кількісно і якісно було посилено збройні підрозділи формації.

В новоствореній дивізії зберігалися «старі» недоліки. Серед таких можемо згадати децентралізоване постачання (котре часто перетворювалося на самочинні реквізиції), відсутність резерву озброєння, амуніції за умов кількісного зростання підрозділів, а також «містечковість» ведення бойових дій.

Один з головних мобілізаційних ресурсів формації становила молодь – колишні фронтовики та безземельні селяни. Разом з ними брали участь і більш зрілі категорії населення. Диверсифікованим був і соціальний склад угруповання. Разом з такими маргінальними категоріями як злочинці та дезертири служили такі групи як духовенство.

Колишні партизанські (а згодом – регулярні) підрозділи часто відзначалися високим рівнем насилля стосовно місцевого населення та полонених. Така ситуація була зумовлена як архаїчним устроєм сільського укладу (кровний самосуд), так і ситуацією, спричиненою Першою світовою війною (мілітаризацією суспільства, політичною агітацією, наслідками деструкції сільського соціуму).

Вереснева операція підрозділів 1-ї Повстанчої дивізії завершилася невдачею. Бригаді Червоного козацтва і Таращанському полку не вдалося захопити ні одного із запланованих адміністративних центрів по той бік кордону. В окремих підрозділах все ще зберігалися прояви «партизанщини» (особливо, в питанні реквізицій). Залишалося відкритим питання боротьби зі значною дезерцією підрозділів, зумовленою слабкістю постачання дивізії, частим передислокуванням підрозділів з «рідних місць», реквізицією сіл. В підсумку, така ситуація призводила не тільки до погіршення якісного стану полків, але й до виступів окремих сіл в «нейтральній зоні». Частинам дивізії не вистачало досвіду, котрий вони намагалися компенсувати не якісним, а кількісним показником.

З іншого боку, було налагоджена ефективні комунікація між підрозділами (синхронний наступ Червоного козацтва та Таращанського полку). Підрозділи атакували як регулярні частини, ротами, а також активно задіювали артилерію. Була налагоджена система опорних пунктів, на котрі можна було опертися під час відступу. Розвідка допомагала виявити слабкі точки ворога. Досвід успішності таких нововведень продемонстрували оборонні бої з німецькими військами, захоплення плацдарму в районі Грем'яча, неспроможність супротивника атакувати після наступу

більшовиків, а також успішна ліквідація бунтівних сіл в районі «нейтральної зони».

Розділ 3. Боротьба «лівих» за збереження політичного впливу у жовтні 1918 р.

3.1 Інцидент в районі Стародуба 6-25 жовтня 1918 р

Початок жовтня ознаменував кінець короткочасного затишшя на прикордонні, котре тривало з середини вересня 1918 р. В районі Стародуба розпочався новий етап боїв між більшовиками та підрозділами Української Держави і військами Кайзеррайху.

Причини згаданого наступу багато в чому схожі з такими у вересні 1918 р. Перша з них пов'язана з політичною ситуацією на момент жовтня 1918 р. Вересневий пленум підвів поміжні підсумки невдач серпня 1918 р. і запропонував тимчасове вирішення проблем, що постали на той час. Подальшу політику партії, а також невирішені раніше питання, мав визначити 2-й з'їзд КП(б)У, запланований в середині жовтня 1918 р.

Наприкінці другого дня засідання 2-го з'їзду КП(б)У (18 жовтня), котрий, за встановленою домовленістю вересневого пленуму, мав відбутися 17-22 числа, був допущений дати слово начальник штабу 1-ї дивізії, Сергій Петриковський-Петренко. Суть його промови полягала в повідомленні членів зібрання про триваючий наступ партизанських підрозділів в районі Стародуба і зайняття цього повітового центру²⁷⁵. За свідченнями протоколу з'їзду, це питання спровокувало дискусію, що стала основною темою аж до закриття зібрання.

Запрошення начальника штабу Повстанчої дивізії, фактично, відбулося, за власної ініціативи «лівих», всупереч наявному списку учасників і делегатів від військових та політичних формацій КП(б)У (Сергій Петриковський-Петренко не значився у цьому списку²⁷⁶). Виступ С. Петриковського-Петренка відбувався в день головування на з'їзді представника групи П'ятова, Володимира Затонського, котрий дав слово делегату від дивізії.

²⁷⁵ Второй съезд коммунистической партии (большевиков) Украины 17-22 октября 1918 года. Протоколы / ред. Ф. Рудич. Киев, 1991. С. 34

²⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1 Спр. 4. Арк. 218-225

В час з'їзду (як і за тиждень-два до його початку) повернулися зі свого відрядження в Москві окремі підлеглі Петриковському командири полків дивізії, а також деякі діячі «лівого» крила КП(б)У. Наприклад, в середині жовтня повертається до Богунського полку його командир, Микола Щорс, і на спільному мітингу оголошує про наступ дивізії²⁷⁷. Георгій П'ятаков в перших числах жовтня проводить мітинг разом з командиром полку Червоного козацтва, Примаковим, закликаючи до «вигнання» військ Троїстого союзу та «гетьманців»²⁷⁸. Перед цим, очільник «лівих» активно долучається до діалогу з бунтівними частинами, котрі не бажали переходити з району Новгород-Сіверського до Стародубу²⁷⁹. Офензива першої повстачної дивізії тривала саме в час проведення з'їзду. В такий спосіб, ймовірно, група П'ятова хотіла набути додаткових дивідентів в контексті майбутніх дискусій про доцільність їх тактики та зберегти наявні у власному політичному підпорядкуванні збройні підрозділи.

Підтримку діям «лівих» надавало керівництво в Москві. На 2-му з'їзді Георгій П'ятаков згадував, що в момент атаки на одне з прикордонних селищ, Каменську Слободу, «я позвонил т. Радеку и просил об этом случае передать т. Свердлову и дать указания. На это т. Свердлов ответил через Радека: очень хорошо что это произошло этот самый момент»²⁸⁰. В одному з листів Свердлова до Леніна від 12 жовтня, перший вказував на наступне: ««при теперішніх умовах необхідно более полное содействие нашим украинцам в формировании их частей»²⁸¹.

Інша причина виступу полягала в логістиці підрозділів. Як зазначив продовольчий комісар Погара, з усіх підрозділів дивізії в Стародубському

²⁷⁷ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 29. Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С. 258

²⁷⁸ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 223-224

²⁷⁹ Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. №2. С. 76

²⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5

²⁸¹ Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920) / ред. Г. Белов и другие. Москва, 1969. С. 194

повіті «фураж, продовольствие только Таращанскому полку был закончено»²⁸² (з причини родючості ґрунтів даної території). Урядовцю погрожували представники кількох полків, вимагаючи продовольства (інакше планувалася самочинна реквізіція). Погрози повстанців втілювалися в життя: «Невтральна зона дедалі ставала тісна для партизанів. Шість волостей не могли прогодувати великого числа людей, надто,- коли прибули ніженці, пластунці та таращанці. Навіть трапилося саме через це заворушення серед селян. Приміром, у с.с. Лютій Вулиці, Стегайлівці Лісної вол. селяни викинули гасло «об'єднуйтеся» проти «Ревка», бо він нас «об'їсть»²⁸³.

Невдачі в районі Новгород-Сіверського – Хутора Михайлівського та тривкість німецької оборони спонукали до пошуків інших ділянок, в районі котрих можна було повернути наступальні дії: «Це примусило командування на початку жовтня шукати нового пляцдарму для розвитку наступу на німців. Отож визначено було ділянку Грем'яч — Андрейковичі — Стародуб, тобто на північній частині кол. Чернігівщини, а не на північно - східній, як це було досі»²⁸⁴.

Вибір цієї ділянки був спричинений наявністю іншого особового складу ворога. Як зазначав П'ятаков, в той час в Стародубі німці передали низку позицій «гайдамакам», через що командуванням дивізії було вирішено почати наступ²⁸⁵. Крім того, для «вьяснення нашего фронта»²⁸⁶ було надіслано окремі підрозділи в район Кам'янської Слободи (на південь від Грем'яча).

Пропоновані П'ятаковим причини наступу пояснювалися тогочасної ситуацією на фронті. Остання кардинально змінилася під кінець вересня. В середині місяця в район Стародуба прибув 2-й Запорізький полк (Додаток 7). Він мав заступити німецькі підрозділи 47-ї ландверної дивізії, котра потерпала

²⁸² ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк.31

²⁸³ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 223-224

²⁸⁴ Там само. С. 224

²⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4 Арк.4

²⁸⁶ Там само. Арк. 4

від зменшення особового складу та відсутності ротації з часу постою в Стародубському повіті. Підрозділ під командуванням полковника Болбочана зайняв ділянку фронту від Стародуба до села Грем'яч. 29 вересня «2 сотні Запорізького полку було наказано зайняти сл. Каменську»²⁸⁷ разом з одним з підрозділів 104-го піхотного полку 47-ї ландверної дивізії. Останнє поселення, як вже зазначалося, було захоплене в якості «плацдарму» одним з підрозділів Червоного козацтва в середині вересня.

В полковому щоденнику 104-го полку, згадувалося наступне: «Більшовики...змайструвавши окопи на краю яру біля Кам'янської Слободи, були настільки впевнені, що довелося застосувати ручні гранати»²⁸⁸. В підсумку, в ближній перестрілці вдалося вбити двох більшовиків та захопити 14 полонених. Втрати україно-німецького загону: 2 німецьких та 1 український солдати вбитими. В «Киевской мысли» цей епізод згадувався так: «Первоначально отряду около 100 человек красноармейцев с 2-мя пулеметами удалось переправиться и вырыть окопы на украинской территории. Контратакой украинских казаков большевики были выбиты. Только небольшой части их удалось отступить на русский берег.»²⁸⁹ Втрата здобутих у вересні територій сильно занепокоїла як політичні, так і військові кола «українських» більшовиків.

Як значилося в звіті Голови Оперативного відділу Української Держави, до «4 жовтня більшовики почали перетягувати свої сили к Стародубу»²⁹⁰. В район Стародуб-Грем'яч було передислоковано 2-й, та 1-й полки Червоного козацтва, а також Таращанський полк. 4 жовтня, один з батальйонів 1-го полку Червоного козацтва на чолі з Семеном Туровським спробував повернути втрачені позиції, атакувавши з Грем'яча на Кам'янську Слободу. Зайшовши в

²⁸⁷ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 40. Арк 175об

²⁸⁸ «Bolschewisten, die sich vor Kamenskaja am Rande einer Schlucht eingegraben hatten, so heftigen Widerstand, daß es zum Handgranatenkampf kam» (Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S. 48)

²⁸⁹ Киевская мысль. 9 октября №181. С.3

²⁹⁰ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 175об

перше село, останні мобілізували місцеве чоловіче населення (переважно, молодь²⁹¹) і розпочали атаку на Кам'янську Слободу. Цей епізод детально описується в одному з номерів «Черниговской земской газеты»: «При сражении с немцами большевики поставили мобилизованных на передовые позиции; тогда те, увидя большие силы немцев, стали удирать вплавь чере р. Десну... После этого мобилизованные разбрелись по домам с винтовками и больше не желают идти к большевикам»²⁹². Після такої невдачі, один з відділів батальйону Червоного козацтва «при поддержке ружейного и пулеметного огня»²⁹³, кількістю в 130 чоловік, в стрілецькому ланцюзі спробував особисто вибити україно-німецький загін з села. Через опір гарнізону, «червоні» зазнали поразки. Більше того, кінна розвідувальна сотня 2-го Запорізького полку, в кількості 28 чоловік, наприкінці перейшла в ближній бій і змусила підрозділ ворога до відступу з Грем'яча²⁹⁴. Відомо, що під час відступу кілька чоловік з мобілизованого населення Грем'яча втонуло, а також невідому кількість було взято полоненими україно-німецьким підрозділом.

З 7 на 8 жовтня, за свідченнями розвідки Оперативного відділу Української Держави, більшовики завершили розгортання на ділянці фронту Картушино – Грем'яч підрозділів 1-го полку Червоного козацтва, окремих підрозділів 2-го полку та Таращанського полку²⁹⁵. 8-9 числа було здійснено спробу наступу в напрямку лінії Андрейковичі – Дем'янки – Кам'янська Слобода.

Найуспішнішим був наступ більшовиків в районі останнього з сіл. В цій операції брали участь 1 батальйон 1-го полку Червоного козацтва під командуванням Семена Туровського та один з батальйонів 2-го полку Червоного козацтва на чолі з Тимофієм Черняком (понад 1 400 чоловік з 20

²⁹¹ Черниговская земская газета. 19 октября 1918. №81-82. С.7

²⁹² Там само. С.7

²⁹³ Черниговская земская газета. 18 октября 1918. № 77-78. С.3

²⁹⁴ Відродження. 14 жовтня 1918. № 170. С.7

²⁹⁵ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 175об

кулеметами²⁹⁶). Замість того, щоб йти на Грем'яч (де останнім було завдано поразки), вирішено було обійти село через сусідній населений пункт, Мурав'ї (на схід від Грем'яча). Перейшовши в районі Мурав'їв через Десну, червоні козаки вдарили на Грем'яч з півдня та сходу. Місцева сільська варта не витримала і була розпоршена більшовиками. Намагаючись «з ходу» зайти в Кам'янську Слободу, одна з розвідувальних частин більшовиків спробувала проникнути в село, але «привітана вогнем, відступила...»²⁹⁷.

Розвідка боєм, а також свідчення місцевих жителів²⁹⁸ дали зрозуміти, з якими силами мали справу більшовики. В населеному пункті перебували 2 сотні 1 куреня 2-го Запорізького полку в кількості 90 чоловік з 2 гарматами та 10 кулеметами²⁹⁹. Тож було вирішено батальйону Туровського зайти в село Михальчина Слобода (на захід від Кам'янської Слободи) та стримувати підкріплення ворога, в той час як Тимофій Черняк зі своїм батальйоном мав безпосередньо штурмувати село. Як значилося в одному зі свідчень комабанта 2-го Запорізького полку в газеті «Відродження», більшовики «в ніч на 8, обійшли скритно по лісах Каменську Слободу і залягли навкруги»³⁰⁰. Біограф Тимофія Черняка, Генрих Стунгур, описав ситуацію так: «Наказавши перейти в наступ, Черняк пішов з першою і другою ротами. Вирішено було кинутися в атаку з відстані близько двохсот кроків. Це полегшувалось порізаним рельєфом місцевості: навкруги горби, байраки та кущі.»³⁰¹

О 4-й ранку, більшовики, ліквідувавши передові сторожі (як згадував боєць 2-го Запорізького полку, Никофор Авраменко: «Варта була забита без стрілу»³⁰²), почали кулеметний обстріл вулиць та штабу куреня, котрий розміщувався в місцевій школі. Наступ прикривала з боку Очкино (по той бік

²⁹⁶ Там само. Арк. 175об

²⁹⁷ Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. С.205

²⁹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 297об

²⁹⁹ ЦДАВОУ. Ф.1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 297

³⁰⁰ Відродження. 14 жовтня 1918. №170. С.7

³⁰¹ Стунгур Г. Герой гражданской войны Тимофей Черняк. Киев, 1960. С.52

³⁰² Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 151

Десни) артилерійська батарея. З Грем'яча (на північ від села) та Каменя (на схід від села) більшовики вдарили піхотними «колонами»³⁰³. Проте, перша атака завершилася невдачею, з причини вмілого артилерійського вогню куреня: «Наша артилерія, добре пристріляна, біла по наступаючих червоних, які сунули колонами»³⁰⁴.

Відбивши першу спробу наступу, сотні куреня перейшли в контратаку. 1-ша сотня, на чолі з командиром куреня, сотником Зелінським, атакувала в напрямку на Камінь, в той час як 4-та сотня, на чолі з сотником Гоженком, атакувала в напрямку Грем'яча (Додаток 4). 1-ша сотня відразу наразилася на вогонь з кулеметів та гвинтівок ворога, котрий «закріпився на горбках і в ровах»³⁰⁵ поблизу Каменя. Як зазначав Генрих Стунгур, «Додані першій роті три станкові кулемети вдарили шквальним вогнем... Ряди наступаючих захиталися. Падали вбиті, стогнали поранені»³⁰⁶. Тож Зелінським було наказано відступити в район Колпинки, де знаходилася німецька залога. 1-й сотні вдалося прорватися до Колпинки, розбивши одну з завіс більшовиків, котра почала перерізати південний шлях з Кам'янської Слободи.

В той самий час 4-та сотня під командуванням сотника Гоженка, на початку, мала більші успіхи. За підтримки 1 кулемета, в бою «на багнети» та, закидавши ворога гранатами, вдалося відтіснити більшовиків до Грем'яча і захопити 4 кулемета³⁰⁷. В цей момент до сотні дійшов наказ Зелінського про відступ з Кам'янської Слободи. В той самий час більшовики завершили оточення селища і розпочали другу хвилю наступу. З південного боку Кам'янської Слободи «рота Занікіна зустріла гайдамаків багнетним ударом з тилу»³⁰⁸. 4-та сотня запорожців пробувала закріпитися в будівлі місцевої

³⁰³ Відродження 14 жовтня 1918. №170. С.7. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. С. 205

³⁰⁴ Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. С. 205

³⁰⁵ Там само. С. 205

³⁰⁶ Стунгур Г. Герой гражданской войны Тимофей Черняк. Киев, 1960. С.53

³⁰⁷ Відродження 14 жовтня 1918. №170. С.7. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. С. 205

³⁰⁸ Стунгур Г. Герой гражданской войны Тимофей Черняк. Киев, 1960. С.53

школи, проте «партизанская група...прячась в молодых зарослях ольхи незаметно подошли к школе, закидали охрану гарматами и полностью ее уничтожили»³⁰⁹. Сотня здійснила прорив двома групами на Колпинку та в сторону Михальчиної Слободи, прикриваючи відхід «з винтовок та лишивгогося цілим кулемета «Левіса»»³¹⁰. В підсумку, останній вдалося вийти до німецьких підрозділів. Під час відступу підірвав себе гранатою тяжкопоранений сотник Гоженко, був важко поранений його заступник, півсотенний Ольшановський³¹¹, а також було втрачено 1 з 2 наявних гармат та 9 з 10 кулеметів.

Батальйон червоного козацтва в Михальчиній Слободі під командуванням Туровського в момент бою під Кам'янською Слободою атакував розташоване на захід село Бучки, де знаходилася 2-га сотня 1-го куреня. Як згадував Никофор Авраменко, «2-га сотня попала під густий кулеметний огонь, не могла пробитися в К. Слободу»³¹². Проте, атака батальйону червоного козацтва була невдалою. Як потім згадував Семен Туровський, «После боя в Бучках мы оказались отрезанными и засели в...лесу»³¹³. З підходом батальйону Тимофія Черняка ситуація кардинально змінилася. 2-га сотня відступила в приміщення місцевої лікарні, з котрої тримала кругову оборону: «После Каменской большевики окружили Бучки. 30 человек украинцев, засев в здании больницы, обстреливают пулеметом»³¹⁴. Останній вдалося відступити до Колпинки, полишивши Бучки.

Залишки сотень з'єдналися з підрозділами 2-го батальйону 104-го ландверного полку. Було вирішено здійснити контратаку на зайняту більшовиками Камеську Слободу. 2 роти 104-го полку з 4 кулеметами, 1 гарматою та 4 кіннотниками мали атакувати селище з Колпинки (тобто, з

³⁰⁹ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп.1. Спр.114. Арк. 21

³¹⁰ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 297

³¹¹ Там само. Арк. 297

³¹² Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 151

³¹³ Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Харьков, 1923. с. 270

³¹⁴ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп.1. Спр. 105. Арк. 236

півдня), в той час як 1-ша, 2-га, 3-тя піші сотні та кінна сотня 2-го Запорізького полку мали обійти селище з заходу і атакувати з тилу (Додаток 5). Того ж дня, зранку, було розпочато наступ. В полковому щоденнику 104-го полку згадувалося, що «ворог, охопивши рубіж понад 2 км, мав 10 кулеметів, і, окопавшись на південній окраїні Кам'янської Слободи, чинив впертий опір»³¹⁵. Проте, близько 11-ї години ранку, бійцям 2-го запорізького полку вдалося непомітно просочитися через яр між Михальчиною Слободою та Кам'янською Слободою і почати з близької відстані обстріл селища: «Большовики, помітивши обхід, почали спішно відходити по різних напрямкам»³¹⁶.

Червоні козаки відступали в двох напрямках – на Камінь та Михальчину Слободу. Німці відтіснили більшовиків до пагорбів перед Михальчиною Слободою, в той час як сотні під командуванням курінного Зелінського переслідували останніх до Каменя. В районі останнього з населених пунктів, «червоні» укріпилися поблизу місцевого рівчака, звідки вели рушничний та кулеметний вогонь³¹⁷. Зелінський з однією групою вирішив атакувати ворога з фронту, в той час як кінна сотня під командуванням Петра Дяченка, та піша сотня сотенного Шепеля мали вдарити з флангу. Маневр вдався. Більшовики почали відступ за Десну. Під час атаки загинув курінний Зелінський.

З району пагорбів Михальчиної Слободи, близько 16:00, червоні козаки спробували повторною атакою повернути Каменську Слободу. Проте, останні наткнулися на вогонь німецької гармати та 4 кулеметів і змушені були відступити за Десну³¹⁸. Під час бою в Кам'янській Слободі 2-м Запорізьким полком було втрачено понад 50 чоловік пораненими і вбитими, серед яких загинув 1 командир куреня, 1 командир сотні і було тяжко поранено одного з

³¹⁵ «Der Feind, der sich in einer etwa 2 km ausgedehnten Schützenlinie mit etwa 10 M.G. am Südrande des Dorfes Kamenskaja eingegraben hatte, leistete energischen Widerstand» (Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S. 48)

³¹⁶ ЦДАВО Ф.1077. Оп. 5. Спр.11. Арк. 297

³¹⁷ Там само. Арк. 297

³¹⁸ Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S. 49

заступників командира сотні. Відомо, принаймні, про 1 перебіжчика. З німецького боку втратили становили 4 німецьких комбатанти пораненими. Більшовики втратили 24 вбитими та 13 полоненими.

Водночас з боєм в Кам'янській Слободі, в районі Андрейковичів 1-й полк Червоного козацтва відтіснив частини 2-го Запорізького полку з села (Додаток 3). При цьому, останній втратив одного солдата вбитим, а іншого – полоненим³¹⁹. Проте, «после боя з участием артиллерии Андрейковичи остались за украинцами»³²⁰.

Того ж дня Таращанський полк спробував атакувати район Дем'янок, де оборону тримав 3 курінь Січових Стрільців, котрий входив до складу 2-го Запорізького полку. Початково більшовики мали успіх. Опертивний відділ Української Держави звітував про те, що «Наші Запорожці окопались коло Дем'янок»³²¹. Проте, контратакою Січових Стрільців більшовики були примушені до відступу. Картину цього бою наводить Юрій Юзич, цитуюючи спогади бійця куреня, Любомира Савойки:

«Вислано наперед розвідників, а за ними, яких сто кроків зі заду, поїхала наша польова кухня... і, як звичайно, дуже диміла. За кухнею марширувала сотня серед співу українських пісень. Це все здеорієнтувало більшовиків. Перед самим селом, на знаки наших розвідників, сотня... розвинулась в розстрільну і вскочила в село. Большевики, відстрілюючись, з поза хат, в паніці втекли, оставляючи нам свій магазин харчів»³²².

Як згадував боєць куреня, Іван Андрухів, «Під проводом курінного (Романа) Сушка робить курінь два рази наступи на нейтральні села, які займали більшовики, і мимо того, що проти нього стояли самі матроси і «червоні козаки», себто Таращанці з Гребінком...на чолі – він проганяв їх аж до самої Десни»³²³.

³¹⁹ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп.1. Спр.105. Арк.236

³²⁰ Там само. Арк. 240

³²¹ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 175об -176

³²² Юзич Ю. Бої Болбочана на теренах сучасної Брянщини / Історична Правда / URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 20. 10. 2023)

³²³ Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 127-128

Таращанців вдалося не просто вибити з зайнятих позицій, але й відтіснити вже в межах «нейтральної зони». Січовими стрільцями було взято містечко Кістер, де знаходився один з новостворених місцевих партизанських загонів. Як згадував боєць цього підрозділу, Михайло Бондаренко, «В Кистре был организован революционный отряд партизан во главе Якова Клопова. Гайдамаки отряд разогнали, и мы прибыли в Погар. Вооружившись винтовками, бомбами, вернулись в село»³²⁴. Крім того, артилерією куреня було знищено будинок місцевого ревкому, а з ним – 5 членів місцевої ради³²⁵. Ймовірно, така слабкість Таращанського полку була зумовлена як нещодавньою передислокацією з власного терену формування, так і більшою чисельністю 3-го куреня запорожців, котрий складав понад 600 бійців³²⁶.

За наказом командування 47-ї ландверної дивізії, «для удобства и облегчения сношений германского командования с украинскими военными и гражданскими властями»³²⁷ 2-м полком мали бути полишені Кам'янська Слобода, Андрейковичі, Кістер³²⁸. Така причина, ймовірно, була пов'язана зі скороченням лінії фронту, котра б дала можливість союзникам перерозподілити свої сили і не розтягувати їх на доволі великій території. Після означеної серії боїв під Андрійковичами, Дем'янками та Кам'янською Слободою 3-му куреню полку було наказано передислокуватися в район Білої Церкви, де мав бути сформований полк Січових Стрільців. Під командуванням Петра Болбочана лишалося з 1120 осіб понад 520 чоловік особового складу (4 батальйони (курени) в 130 осіб кожен)³²⁹.

Невдача на даній ділянці фронту не змусила більшовиків відкласти питання наступу. Вже 11 жовтня, в районі Картушиного (між Стародубом та

³²⁴ Луферов А. Погар. История и современность. Минск, 2005. С.233

³²⁵ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр.105. Арк.236

³²⁶ Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 152

³²⁷ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 5. Спр.11. Арк.299

³²⁸ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп.1. Спр. 40. Арк. 176

³²⁹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / Упорядкував Валентин Кавунник. Київ, 2018. С.112

Андрейковичами) 1-й полк Червоного козацтва здійснював розвідку сил 2-го Запорізького полку³³⁰. Розвідувальні групи більшовиків були відбиті 4-м куренем. 12 числа, завершивши передислокацію одного зі своїх батальйонів в цей район, «червоні» розпочали наступ на селище.

В районі Картушиного на той момент перебував штаб 4-го куреня на чолі з курінним Зельницьким, 3-х гарматна батарея, всі 4 сотні куреня в кількості до 120-130 чоловік з 8 кулеметами³³¹. Дві сотні обороняли селище від атаки «в лоб», інші дві, посилені кулеметними відділами, знаходилися по обидва боки від населеного пункту. В тилу перебувала артилерійська батарея. Як потім згадував боєць куреня, Анатоль Тарнавський, «В околицях села почала появлятися більшовицька розвідка, яка цілий час псувала телефонні дроти до штабу полку. Нарешті...жовтня, на світанку, гучно розлігся стріл гармати. Алярм ! Забалакали вартові скоростріли, відкрили стрілянину застави.»³³². Більшовики, в кількості 600 піших та 100 кінних бійців атакували селище з фронту та з обох боків. Проте, рушничним, кулеметним вогнем та вогнем артилерії картеччю був зупинений.

Незабаром ворог здійснив другу спробу наступу. На цей раз Картушине атакували не тільки з півночі, сходу та заходу, а й з тилу, півдня. За словами Анатолія Тарнавського, «Комендант куреня, сотник Зельницький зауважив це і зібравши всіх, що лишилися біля штабу куреня, в тім числі писарів і телефоністів, кинувся з ними на прикриття батареї, але вона вже сама собі зарарила»³³³. Сотня, котра обороняла лівий фланг селища, відбивши кулеметним вогнем ворожий наступ, підійшла на допомогу і вступила в ближній бій. Ворог почав відступ. Втрати більшовиків, за звітом одного з офіцерів зв'язку Української Держави при 41-му німецькому корпусі,

³³⁰ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп.1. Спр. 40. Арк. 176

³³¹ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку. *Літопис Червоної Калини*. 1931. №3. С.14

³³² Там само. С. 14

³³³ Там само. С. 14-15

становили 50 чоловік вбитими і «много раненых»³³⁴. За даними, наданими Анатолем Тарнавським, пораненими і вбитими більшовики втратили до 150 чоловік, серед яких 2 офіцера³³⁵. З боку 4-го куреня 2-го Запорізького полку втрати становили, за даними офіцера зв'язку, 5 чоловік вбитими (серед них 1 офіцер), 17 пораненими. Анатоль Тарнавський пропонував дещо іншу цифру: 22 вбитих бійця (серед яких командувач батареї, сотник Кузнецов та заступник сотника однієї з піших сотень, Цап) та 9 пораненими.

13 жовтня більшовики поновили наступ в районі Картушиного. Один з підрозділів 1-го полку Червоного козацтва, в кількості 300 чоловік піхоти та 80 чоловік кінноти³³⁶ атакував селище. Про цей бій найбільш повно описує боець 1-ї Повстанчої дивізії, Дмитрій Петровський. Місцевий житель, «через непролазное картушинское болото вывел...войска обходной тропой, и к рассвету полки обложили Картушин...велел Хомыченко открыть артиллерийский огонь. Сначала...зажгла мельницу, потом нащупала и самый гайдамацкий штаб»³³⁷. За підтримки кулеметного вогню, залога пішла в атаку. Проте, в ближньому бою, під загрозою оточення з флангів, курінь почав відступ. Більшовиків підтримувало і місцеве населення, оскільки, за свідченнями Державної Варти, відступаючі війська «жителі обстрілювали из домов»³³⁸.

Переслідуючи курінь, червоні козаки рушили на прилеглу Соколовку. Проте в даному містечку запорожцям вдалося зупинити більшовиків: «Украинцы огнем и контратаками повсюду, отбили большевиков...Потери большевиков от картечного и пулеметного огня украинцев весьма значительны»³³⁹. Як зазначалося в рапорті офіцера-зв'язкового при 41 корпусі, «Перешедшие в наступление запорожцы заставили червоных прекратить

³³⁴ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 298об

³³⁵ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку. *Літопис Червоної Калини*. 1931. №3. С. 15

³³⁶ Черниговская земская газета. 19 октября 1918. №81-82. С.2

³³⁷ Петровский Д. Повесть о полках Богунском и Тарашанском. Москва, 1958. С.31

³³⁸ ЦДАВО. Ф.1216. Оп. 1. Спр.105. Арк.257

³³⁹ Киевская мысль. 17 жовтня 1918. №188. С.4

стрельбу и бежать за демаркационную линию»³⁴⁰. З боку 4-го куреня, втрати становили одного офіцера (не встановленої посади) та 9 рядових вбитими.

Не в останню чергу, відбиттю наступу сприяла присутність німецьких військ, котрі знаходилися в резерві за куренем. Як значилося в звіті Оперативного відділу Української Держави «Подошедші німецькі частини остановили дальніший рух більшовиків»³⁴¹. В полковому щоденнику 106-го полку наявна інформація, що підрозділ запорізького полку дав відсіч наступу самотужки, а частини ландверу підійшли коли бій вже завершився³⁴². Ймовірно, чинник наявності поблизу німецьких резервів змушував більшовиків ставитися до ситуації більш тверезо, ніж у випадку з 2-м Запорізьким полком. Як згадував наприкінці вересня один з агентів Української Держави у полку Чревоного козацтва, більшовики не мали тяги «к полевой войне», оскільки «немцы...могут их выгнать и они потеряют занимаемые теперь места»³⁴³. Таким чином, попри зростання масштабу бойових зіткнень, більшовики не бажали вступати в глобальний конфлікт з краще оснащеними і досвідченими німецькими підрозділами (не в останню чергу через поразки в серпні і у вересні).

Останній наступ на Картушине мав місце 19-го жовтня. Він не відзначався такою масштабізацією, як це було у попередніх випадках. В «Киевской мысли» знаходимо опис цієї події: «Большевикам удалось подойти к Картушино на расстояние ружейного выстрела. Дальнейшие их атаки сдержаны украинскими частями»³⁴⁴. Попри відбиття наступу на селище, використовуючи сконцентрованість всіх підрозділів навколо Картушиного, ворог здійснив рейд в районі Макарівки – Буди Корецької (південніше населеного пункту), де знищив кілька телефонних кабелів та здійснив

³⁴⁰ ЦДАВО. Ф.1077. Оп.5. Спр. 11. Арк. 298об

³⁴¹ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 176

³⁴² Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. 1925. S. 184

³⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 85. Арк. 173

³⁴⁴ Киевская мысль. 22 октября 1918. №193. С.3

реквізицію в прилеглих селах. З підходом німецьких підрозділів, більшовики без бою відступили до «нейтральної зони»³⁴⁵.

Після останнього бою під Картушиним один з полонених надав інформацію про перебазування основних сил 1-го полку Червоного козацтва в район Андрейковичів. Звідти мав розпочатися новий наступ³⁴⁶. Щоб запобігти цим планам, було вирішено вдарити по місцям розміщення більшовицьких підрозділів в районі сіл Дідово-Духновичі та Андрейковичі, котрі знаходилися в «нейтральній зоні».

В ніч з 20-го на 21-ше жовтня, з'єднана штурмова група кількох рот 106-го ландверного полку за підтримки 6 кулеметів та 1 гармати атакувала сили 1-го полку Червоного козацтва під Дідовим (на схід від Картушиного). В полковому щоденнику ця подія описувалася так: «Дідово, котре знаходилося в нейтральній зоні, було захоплене після короткої перестрілки»³⁴⁷.

Незабаром, більшовики прийшли до тями. Під селом Духновичі (на південний-схід від Дідово), німецькі підрозділи наткнулися на підготовлену для захисту ділянку, укріплену кулеметними вогневими точками. Як зазначалося в щоденнику 106-го полку, відділи, котрі штурмували східну частину поселення, «намагаючись побороти кількісний кулеметний вогонь, не змогли досягти повного успіху»³⁴⁸. Німецька зведена група яка атакувала в західній частині поселення, не мала такого запеклого опору і змогла увійти в Духновичі. Один з загонів червоного козацтва вдарив у фланг цієї групи, примушуючи останню до відступу. Член ревізійної групи від Опертивного відділу, Ілля Моденов, описав цю ситуацію так: «20 октября немцы повели наступление на с. Духновичи, но охватом фланга были отброшены»³⁴⁹. Загін,

³⁴⁵ Черниговская земская газета. 19 октября 1918. № 81-82. С.2

³⁴⁶ Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку. *Літопис Червоної Калини*. 1931. №3. С. 205. Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 153

³⁴⁷ «seits der neutralen Zone gelegene Djedow wurde nach kurzem Feuer- gefecht genommen» (Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. 1925. S.185)

³⁴⁸ «Die Abteilung Eck konnte gegen die mit vielen M.G. ausgerüstete Übermacht keinen vollen Erfolg erzielen» (Там само. S.185)

³⁴⁹ Петров В. Неопкорившееся кайзеровскому нашествию. Москва. С. 302

що штурмував західну частину селища, мусив відійти «щоб не бути відрізанам»³⁵⁰. Втрати німецьких підрозділів за цей день становили 1 важкопораненого бійця.

22 жовтня, західна штурмова група була посилена відділом східного угруповання в 115 бійців і 11 офіцерів. Зі Стародуба прибули 2 гармати, 6 ручних та 3 станкових кулемети разом з 5 кіннотниками. Посилена вогневою міццю, в 11 годин ранку з'єднане штурмове відділення ударом по обидві сторони села змогло захопити Духновичі та відітснити ворога в район Суходілля-Мишківка³⁵¹.

23 числа, дещо південніше, в районі Андрейковичів, з'єднана група в складі роти 104-го полку, кількох рот 100-го полку, взводу 19-го артилерійського полку, 2 гармат та 2 кулеметів, а також весь 4-й курінь 2-го Запорізького полку в складі 4-х сотень та артилерійською батареї, розпочали наступ супроти більшовиків. О 6-й годині ранку група штурмова група почала оточувати селище, в котрому перебував один з батальйонів 1-го полку Червоного козацтва під командуванням Всеволода Довнар-Заполського в кількості 600 чоловік. В полковому щоденнику 104-го полку значилося наступне: «В 6 годин ранку непомітно завершилося формування бойових порядків навколо селища»³⁵². Один з бійців полку Червоного козацтва, Михайло Салай, згадував: «...совсем произвольно вспомнил и рассказал, что было с ...отрядом в восемнадцатом году недалеко отсюда, в Андрейковичах, когда два часовых уснули близ села на посту. Немцы, приблизившись к селу, схватили спящих часовых и тут же закололи. Без шума. Незаметно вошли в село и повели стрельбу»³⁵³.

³⁵⁰ «mit zwei Gruppen durch das Dorf durch, und vereinigte sich nördlich des Dorfes wieder mit der Hauptabteilung» (Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. 1925. S.185)

³⁵¹ Там само. S. 185

³⁵² «Gegen 6° früh war die Aufstellung gegen das Dorf unbemerkt vollzogen» (Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. 1925. S. 49)

³⁵³ Салай М. По знакомым дорогам. Москва. 1981. С. 49-50

Розпочався артилерійський обстріл селища. За свідченнями учасників з 104-го полку, ворог відразу почав відступ, а опір німецько-українському підрозділу був мінімальний³⁵⁴. В рапорті командира 2-го Запорізького полку, Петра Болбочана значилося, що через 30 хвилин після початку обстрілу селища, «наші стали вступати в село Андрейковичі і з боєм пройшли його й на східнім боці зв'язалися з німцями»³⁵⁵. Боєць полку Червоного козацтва, Юрій Романченко, згадував: «1-й же курінь, спостерігаючи за німцями, які стояли в с. Бучках, прогавив, як німці підступили до Андрейковичів, і зазнав поразки. Тікаючи, він залишив бомбет, чимало набоїв, а сам розбігся»³⁵⁶.

104-й полк нарахував серед більшовиків 63 чоловіка вбитими, 13 чоловік полоненими, 2 захоплених міномета, 1 кулемет, 120 гвинтівок, 40 000 патронів, 3 ящика з ручними гранатами, 15 коней та 2 велосипеда³⁵⁷. З боку запорожців кількість вбитих була дещо більшою: понад 100 осіб вбитими (серед яких комісар місцевої ради)³⁵⁸. Втрати з боку німців та 4-го куреня були відсутні.

Після цієї операції німецький відділ повернувся до місця свого базування у Бучках, в той час як запорожці продовжували наступ в напрямку на село Мішковка (в районі Духновичів), тим самим оточуючи з півдня відступаюче з Духновичів угруповання більшовиків. В 12 годин дня, як свідчив рапорт Петра Болбочана, «на Мишковку...наші три сотні четвертого куріня наступали самі й билися самі до 10 годин ранку»³⁵⁹. Наступ тимчасово був припинений через велику збройну і кількісну потугу більшовиків (1000 чоловік при 2 гарматах і 20 кулеметах),. Крім того, одна з гармат куреня зіпсувалася під час обстрілу Мішковки. Про оборонні споруди більшовиків у

³⁵⁴ Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. 1925. S. 49

³⁵⁵ Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 400

³⁵⁶ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». Летопись революции. 1929. № 5-6. С. 225

³⁵⁷ Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. 1925. S. 50

³⁵⁸ Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 400

³⁵⁹ Там само. С. 400

селищі згадувалося в рапорті запорожців: «Большевики увесь час стояли оперто в шанцах у повну профелю, дуже гарно замаскованих»³⁶⁰.

В момент штурму запорожцями селища Мишковка активізувалася з'днана штурмова група 106-го полку, котра нещодавно відбила Духновичі. Остання, не даючи закріпитись відступаючим з Духновичі більшовикам, вдарила на північ від Мишковки, на селище Суходілля. Німецький підрозділ, атакувавши ворога, «взяв це селище у вуличних боях після артилерійської підготовки»³⁶¹. В одній зі статей «Черниговской земской газеты» була згадка про постраждалі від німецького обстрілу будівлі селища: «В селе орудийными выстрелами повреждено много построек. Особенно пострадал местный храм, в который попало 5 снарядов. В нем сорвана часть крыши, пробиты насквозь стены»³⁶².

Під прикриттям артилерійського вогню з півдня (запорожці) та півночі (німці) 4-й курінь та штурмова група 106-го полку почали наступ на Мішковку. Никофор Авраменко згадував, що навіть «дійшло до бою на багнети і гранати»³⁶³. О 15-й годині більшовиків було вибито з селища. На цьому спільна операція українців та німців завершилася. За підрахунками 106-го полку, за період боїв в Суходіллі та Мішковці ворог вратив понад 30 чоловік вбитими при власних втратах полку в 2 вбитих та 13 поранених. Звіт Петра Болбочана свідчить про дещо більші втрати більшовиків: понад 100 вбитих, враховуючи командира однієї з рот Таращанського полку. Никофор Авраменко звітував про 20 полонених. Власні втрати останній вираховував в 4 убитих та 11 поранених, в той час як Болбочан зазначав про 2 поранених, серед яких командир 4-го куреня Зельницький та заступник командира 3-ї

³⁶⁰ Там само. С. 400-401

³⁶¹ «Abteilung Eck aus diesen Ortschaften weiterhin durch Artilleriefeuer belästigte, wurden auch diese Orte nach Artillerievorbereitung im Straßenkampf genommen» (Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. 1925. S.185)

³⁶² Черниговская земская газета. 23 ноября 1918. № 91-92. С.6

³⁶³ Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 154

сотні, півсотенний Костенко. Німці ж згадували про 3 втрачених під час бою запорожців (не роблячи поділ на поранених і вбитих).

Показово, що Духновичі, а також Суходілля і Мішківка знаходилися на перетині зон відповідальності Таращанського полку та 1-го полку Червоного козацтва (чому свідчать документи полонених, згадані у рапорті Болбочана)³⁶⁴. З цієї причини командування підрозділів більшовиків не змогло створити цілісну захисну лінію і вдало скоординувати її оборону.

За весь період боїв в районі Грем'яча – Картушиного (з початку по середину жовтня) артилерія більшовиків обстрілювала Стародуб. 12 числа ворожа артилерія випустила понад 60 снарядів, в той час як 14 числа ця кількість досягла 48 снарядів, а 15 жовтня - 35³⁶⁵. З іншого боку, серед цілей більшовиків у місті простежується певна тенденція. За свідченнями Державної Варти, 15 числа більшовики пошкодили «здання штаба. Один німецький солдат ранен»³⁶⁶. 17 і 18 числа була «обстріляна більниця. Жертв нет, повреждения значительны»³⁶⁷. 22 жовтня «снаряд попав в кабинет німецького коменданта. Жертв нет»³⁶⁸. Навідміну від обстрілу Новгород-Сіверського, більшовики зацентрували свою увагу не стільки на терорі, скільки на враженні важливих командних та інфраструктурних об'єктів міста.

Останньою операцією 1-ї Повстанчої дивізії в жовтні 1918 р. став наступ підрозділів Богунського полку на Клинці (на північ від Стародубу). В ніч з 24 на 25 жовтня три батальйони Богунського полку атакували прилеглі до Клинців залізничні станції Кустичі та Робчик, котрі знаходилися північніше містечка.

За спогадами бійця Богунського полку, Микити Коцаря, один з батальйонів тримав під контролем дорогу з Клинців на Кустичі та Робчик, з метою зупинити підхід підкріплень до обох містечок. 1-й батальйон, в 4

³⁶⁴ Там само. С. 155

³⁶⁵ ЦДАВО. Ф.1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 298об

³⁶⁶ ЦДАВО. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 257

³⁶⁷ Там само. Арк. 267

³⁶⁸ Там само. Арк. 297

години ранку, спробував атакувати Кустичі: «Возле Кустичей немецкие укрепления оказались довольно основательными; взять их не удалось, хотя часть села и была занята повстанцами»³⁶⁹. Однією з причин такого результату бою стало те, що «наступление велось на открытой местности, под сильным артиллерийским и пулеметным огнем противника»³⁷⁰.

Попри це, частині бійців таки вдалося зайти в саме селище. Перша група, котра й зазнала найбільших втрат, йшла «фронтом» на німецькі укріплення, підтримана власною артилерією³⁷¹. Інша штурмова група, за спогадами богунців, обходила населений пункт з західного флангу, ховаючись в стаді місцевої худоби³⁷². Таким чином, більшовикам вдалося почати бій у самому селищі. За свідченнями 106-го полку, «Кустичі були атаковані загоном в 500 чоловік зі всіх сторін, особливо настирно зі сторони Лищичів. До 7:30 тривав бій. Після того, як ворог проник в різних ділянках на територію селища, його відкинули з допомогою ручних гранат»³⁷³. За німецькими даними, ворог втратив в містечку понад 28 чоловік вбитими, не кажучи про поранених. Зі свого боку було нараховано 6 поранених бійців.

В районі Робчика події розвивалися в інакший спосіб. 2-й батальйон, через проблеми з комунікацією з іншими частинами, прибув до місця атаки дещо пізніше за 1-й батальйон. Проте, було вирішено наступати на містечко. Як згадував офіцер Богунського полку, Федір Терещенко, в полку було виділено кілька бойових груп. В одній з них, в котрій був автор спогадів, «Комбат приказывает продвигаться быстро, бесшумно, не открывать стрельбы на подступах к селу... Отсчитал он спарава 10 человек... дал взводному приказ: перебежать с группой полотно железной дороги. И, двигаясь по откосу среди густых кустарников, без выстрела захватить железнодорожный мост... занять

³⁶⁹ Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев, 1975. С. 31

³⁷⁰ Васильчиков В. Начдив Щорс. Москва, 1957. С.35

³⁷¹ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 307

³⁷² Васильчиков В. Начдив Щорс. Москва, 1957. С.35

³⁷³ «Am 24. 10. 315 vorm. wurde Kustitschi von einer 4-500 Mann starken Bande von allen Seiten, besonders heftig aus Richtung Lisch schitschi, angegriffen» (Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. 1925. S.185)

окопы»³⁷⁴. Основна ж частина батальйону, як і у випадку Кустичів, мала наступати «в лоб», відволікаючи увагу німецьких підрозділів.

Загону, в котрому був Федір Терещенко, вдалося ліквідувати варту на мості. Більше того, інша група, «которая атаковала батарею возле церкви, перебила немецких артиллеристов, повредила орудие, захватила пулемет»³⁷⁵. Проте, виявилось, що звуки бою в Кустичах почула і німецька залога. Тож, «оккупанты выскакивали из хат в одном белье с незаряженными винтовками. Бегут к окопам»³⁷⁶. Більшовики, після кількох спроб штурму німецьких укріплень, через годину почали відступ за «нейтральну зону». Як потім зазначалося у звіті Державної Варти, «на немецкую артиллерию в Робчике произведено нападение большевиков, отбитое немцами»³⁷⁷. За свідченням Федора Терещенка, 2-й батальйон Богунського полку втратив за цей наступ лише дві людини. Даних з інших сторін знайдено не було.

Наступ більшовиків в районі Грем'яча – Клинців мав низку причин. Одні з них стосувалися питань стратегічних (як от прихід менш чисельних підрозділів 2-го Запорізького полку). Інші були пов'язані з непоборною «партизанщиною» (самочинними реквізіціями), котра накладалася на проблематику родючості ґрунтів місцевого повіту. Проте, найголовнішим, на нашу думку став чинник політичний. Напередодні 2-го з'їзду, «ліві» намагалися здобути певні «дивіденти», котрі можна було використати на зустрічі з їх опонентами з «правого» крила КП(б)У. Одним з них стало питання доцільності початку наступу в даний момент, а також збереження контролю над наявними військовими підрозділами. У цьому питанні, група П'ятакова мала підтримку з Москви (принаймні, до повернення Леніна в середині жовтня). Сукупність цих факторів спровокувала «лівих» форсувати питання наступу на місцях.

³⁷⁴ Терещенко Ф. Под Робчиком и Клинцами. *Нас вдохновляла революция*, Киев, 1975. С. 67

³⁷⁵ Там само. С. 67

³⁷⁶ Там само. С. 67

³⁷⁷ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 307

За весь період жовтня, військові підрозділи 1-ї Повстанчої дивізії здійснили три операції: в районі Грем'яча – Андрейковичів, в районі Картушиного, в районі Клинців. Ці військові дії вказали на головні недоліки і переваги більшовицьких підрозділів у порівнянні з вересневими подіями. Зберігалася налогоджена система комунікації між підрозділами. Це дозволяло останнім здійснювати синхронні воєнні акції за короткий проміжок часу (аж до дня). За рахунок швидкої мобілізації прикордонних селищ зберігалася кількісна перевага над підрозділами супротивника. Артилерія змінила вектор з загального обстрілу міста на корекцію ударів по конкретним, стратегічно важливим об'єктам. В кожному підрозділі виокремлювалися групи зі специфічними військовими задачами. Зріс відсоток акцій, в котрих головне місце відводилося не стільки реквізиціям, скільки знищенню супротивника. В сутичках з німецькими підрозділами більшовики вдосконалювали власну систему захисту та фортифікації.

З іншого боку, в підрозділі зберігалися елементи «партизанищини». Час від часу здійснювалися рейди з метою реквізиції майна та їжі прилеглих сіл. Самочинно ігнорувалися накази місцевих радянських установ. Зв'язок між частинами, в окремих випадках, бував нестабільним. Новостворені сільські партизанські підрозділи, в умовах інтенсивних бойових дій, не встигали отримати потрібний досвід і структуру, щоб зберегти владу на місцях. Кількісний показник не завжди перемагав якісний (особливо важливий в контексті боротьби з малочисельними, але досвідченими підрозділами 2-го Запорізького полку та 47-ї дивізії ландверу).

3.2 Суперечки щодо наступу на Україну на 2-му з'їзді КП(б)У 17-22 жовтня 1918 р.

Операції більшовиків в Стародубському повіті, а також заява Сергія Петриковського-Петренка про взяття Стародубу, спровокували велику дискусію на 2-му з'їзді КП(б)У. Останній мав вирішити подальші дії «українських» більшовиків в контексті власної політичної та військової

діяльності. Жовтневий виступ дивізії, як і серпневий наступ, інспірований «лівими», мав як своїх прибічників, так і противників.

Спершу, почнемо з головних «призвідців» офензиви – «лівого» крила партії на чолі з Георгієм П'ятаковим. Останній, визнаючи факт цієї офензиви, намагався пояснити подану ситуацію присутністю в Стародубі «гайдамацьких» частин і відходом з міста німецьких підрозділів. Крім того, проблематичним було питання в районі Кам'янської Слободи, адже наступ на це селище здійснили з метою покращення на свою користь чинної лінії розмежування, своєрідної розвідки боєм, або ж, за словами П'ятакова «для выяснения нашего фронта»³⁷⁸. Конфронтації сприяли і дії агентури Української Держави, котра, на фоні перемовин РСФРР зі згаданим утвором, арештувала низку ревкомів в Чернігові, Стародубі і Києві. За словами Георгія, наступ дивізії був високо оцінений вищим керівництвом республіки (Яковом Свердловим)³⁷⁹.

В наступні дні з'їзду Георгій П'ятаков поступово розкривав ідейну складову, на яку він спирався при ухваленні власних рішень. Причину збройного виступу він пов'язує з чинною ситуацією на українських теренах. За його словами, в Україні, на даний момент, констатується «развал австро-германского империализма», що в майбутньому може призвести до «сложнейшей международной обстановки»³⁸⁰. Остання тісно пов'язана з військами Троїстого союзу, котрі, з одного боку, мають протистояти революціям на Заході, а з іншої, майбутньому морському десанту Антанти на півдні України. Це сприятиме тому, що «мы можем продолжать партизанскую войну на Украине без риска потерпеть крушение и с полной перспективой на победу»³⁸¹. Таким чином, «ліві», користуючись з проблеми невизначеності часу початку революції в резолюції вересневого пленуму, нав'язали власний концепт «наближення революції» в контексті сучасної політичної ситуації в

³⁷⁸ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.4. Арк. 34

³⁷⁹ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.4. Арк. 34

³⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.4. Арк. 170

³⁸¹ Там само. Арк. 170

Україні. Ця теза дозволяла оминати 4-ту постанову пленуму (котра стосувалася заборони захоплення адміністративних населених пунктів) і приступити безпосередньо до «всеохопного» повстання за участі регулярних підрозділів³⁸².

Відповідаючи на закиди «правих» в питанні політичної схильності до селянства, «ліві» також мали що відповісти. В серпневих селянських повстаннях в Київській і Чернігівській губерніях П'ятаков вбачав потяг не до національного виступу, а до виступу конкретного класу проти спільного з більшовиками ворога – буржуазії та поміщиків³⁸³. За своїми розмірами такі селянські повстання є «масовою боротьбою», від котрої більшовики аж ніяк не мають відходити³⁸⁴. Остання теза П'ятакова у цьому питанні була пов'язана з поступовим «розділенням» селянства під час загального повстання і виділенням з нього «беднейшого» прошарку. Ця група, на думку мовця, мала стати надійним союзником більшовиків проти «кулаків»³⁸⁵.

Попри такий стан справ, для П'ятакова пролетаріат є тим чинником, на котрий «до сих пор обращали 9/10 нашего внимания»³⁸⁶. Селянський рух є лише інструментом, «революционную энергию» котрого можна використати в «интересах пролетариата и рабочего класса»³⁸⁷.

В питанні відносин з «центром» (РКП(б)) П'ятаков апелював до РСФРР, як «пролетарской власти, которая единственно существует сейчас»³⁸⁸. Ще на вересневому пленумі ним була підтримана резолюція про «лозунг объединения революционной России с революционной Украиной на началах пролетарского централизма»³⁸⁹. В боротьбі цього центру зі «світовим капіталом» кращим варіантом, на його думку, буде не чекати безпосередньої

³⁸² Там само. Арк. 34

³⁸³ Там само. Арк. 169

³⁸⁴ Там само. Арк. 128

³⁸⁵ Там само. Арк. 168

³⁸⁶ Там само. Арк. 168

³⁸⁷ Там само. Арк. 168

³⁸⁸ Там само. Арк. 165

³⁸⁹ Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*. 1927. №1. С.156

допомоги з Москви, а «нужно стоять внутри и быть там, на местах, и там вести эту борьбу»³⁹⁰. Опонуючи тезі Каменєва (представника РКП(б)), Георгій П'ятаков заперечує залученню військових підрозділів «нейтральної зони» в боротьбі супроти донських козаків Краснова. На думку П'ятакова, така політика призведе до ліквідації єдиного військового потенціалу, котрий зараз є наявним в Україні³⁹¹. Таким чином, ми можемо відкинути тезу про «національний сепаратизм» «лефтистів», адже питання незгоди полягало не стільки в підпорядкуванні, «автономії» партії, скільки в тактиці діяльності. Цю тезу також підтримує і Андреа Граціозі, вказуючи на П'ятакова як прибічника ідей теоретика австрійського комунізму, Карла Реннера, про економічний «централізм», як кращої альтернативи національного сепаратизму³⁹².

Суголосними до ідей П'ятакова були думки його колег, Андрія Бубнова та Володимира Затонського. Перший з них вбачав санкцію на збройний виступ з причини а) наявності в містах ревкомів, як прояву готовності пролетаріату до повстання (в даному випадку, такий ревком у Стародубі існував) б) відступ з цих населених пунктів німецьких частин, як прояв початку «революції»³⁹³. Збройні виступи та агітація серед селянства, на думку мовця, мали сприяти «класового поділу» серед мас і переходу на бік більшовиків лояльного елемента із села.

Володимир Затонський бачив більш «конструктивний» розгляд обговорюваної ситуації на прикордонні. Він пропонував утриматися від зайвих заяв в «авантюризмі» і, з метою з'ясування обставин Стародубського інциденту, відправити спільне представництво КП(б)У з метою виявлення ситуації з наступом на місці³⁹⁴.

³⁹⁰ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.4. Арк. 168

³⁹¹ Там само Арк. 167

³⁹² Graziosi A. G. L. Piatakov (1890-1937): A Mirror of Soviet History. Harvard Ukrainian Studies, Vol. 16, No. 1/2 (June 1992), P. 135-136

³⁹³ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.4. Арк.50

³⁹⁴ Там само. Арк. 61

Думку «правих» на зібранні презентували Яків Епштейн та Еммануїл Квірінг. Останній з них, засуджуючи виступ дивізії на Стародуб, вбачав в діяльності підконтрольного «лівим» ЦВРК провал всієї політики КП(б)У на українських теренах. Керівництво цього органу було звинувачено у відсутності погодження власних планів безпосередньо з політичним керівництвом – Центральним комітетом КП(б)У³⁹⁵ (таким чином порушуючи одну з постанов вересневого пленуму про потребу політичного керівництва повстанською роботою на місцях).

По-друге, «лівих» звинувачували в провалі агітаційної кампанії у прикордонних районах. Посилаючись на попередній звіт представника чернігівських підпільних організацій, Моріца, Квірінг зазначав, що недостовірна інформація про діяльність місцевих ревкомів спричинена тим, що «они состояли не из коммунистов, а из левых с.р. и анархистов в большинстве»³⁹⁶. Таким чином, «праві» відзначали поразку їх опонентів в місцевому політичному поприщі.

З метою поліпшення даної ситуації, мовець запропонував надати вищу військову і політичну владу Президіуму ЦК, обраному наявним з'їздом³⁹⁷. З іншого боку, автор не заперечував можливості повстання в Україні, здійсненого за безпосередньої участі прикордонних та місцевих військових формувань. Єдиною умовою був виступ відділів лише за безпосередньої згоди політичного і військового відділів новообраного Президіуму КП(б)У³⁹⁸.

Епштейн, суголосно до його колеги, пропонував аналогічну тезу про ліквідацію ЦВРК та заміну її Президіумом КП(б)У. В поточних українських умовах він вбачав доцільність політичної діяльності і формування відповідних політичних організацій. Причину цьому мовець бачить в інакших умовах формування «робітничих мас» в Україні (на противагу РСФРР). В той час як в останньому утворі «Россия могла создать власть пролетариата и эту власть

³⁹⁵ Там само. Арк. 57

³⁹⁶ Там само. Арк. 117

³⁹⁷ Там само. Арк. 58

³⁹⁸ Там само. Арк. 58, 119

удержать, этой возможности ее удержать не было у пролетариата Украины»³⁹⁹. Рішення цієї проблеми, зумовленої окупацією Троїстим союзом, автор вбачав в утворенні місцевих партійних робітничих осередків в містах, навколо котрих мали формуватися вже згадані нами військові керівничі відділи – ревкоми. В селянстві, за аналогією з П'ятаковим, він вбачав лише потужну некеровану масу, на чолі котрої мав знаходитися міський пролетаріат⁴⁰⁰.

На відміну від Квірінга, позиція Епштейна стосовно військових відділів була дещо іншою. Автор погоджувався з доцільністю формування регулярних ударних підрозділів, котрі, за потрібного політичного моменту, можна було застосувати в час повстання в Україні. Проте, діяльність таких підрозділів мала бути пов'язаною моментом «когда их призовут, а ни тогда и ни туда подсказывает сердце»⁴⁰¹ (особливо в контексті близької німецької революції). Частина відділів, в котрих «кровь кипит», мала бути залученою «туда, куда требует политическая мысль»⁴⁰². Під цим поняттям Епштейн мав на увазі Донський фронт, в котрому перетиналися «общие интересы русского и украинского раб.класса»⁴⁰³.

Показово, що ні «ліві», ні «праві» за весь час з'їзду не зачепили питання формування структури новостворених військових формувань, або ж, принаймні, боротьби з їх напівпартизанським укладом. Як зазначив Еммануїл Квірінг, 1-ша Повстанча дивізія має бути «дисциплинированной, организованной воинской частью»⁴⁰⁴, проте, лише у питанні підпорядкування політичним організаціям ЦК КП(б)У. Для Якова Епштейна це питання було пов'язане з продовженням практики «масового террора» (ліквідація командного складу ворога і його дестабілізація), але як елемента «партизанской войны»⁴⁰⁵. В П'ятакова ця концепція мала вигляд «общего

³⁹⁹ Там само. Арк. 174

⁴⁰⁰ Там само. Арк. 177

⁴⁰¹ Там само. Арк. 179

⁴⁰² Там само. Арк. 179

⁴⁰³ Там само. Арк. 179

⁴⁰⁴ Там само. Арк. 59

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 128

наступления наших войск, которые будут очищать уезд один за другим, обрастая человеческим материалом»⁴⁰⁶. В Андрія Бубнова наголошувалося на «организационной подготовке этого восстания»⁴⁰⁷, а саме агітаційній підготовці загонів місцевими партійними організаціями, створення мережі штабів і ревкомів, а також формуванні логістики для подальшого наступу дивізії⁴⁰⁸. Таким чином, обидва політичних угруповання пропонували закцентувати увагу на тактиці і подальших планах наступу, але не охоплювали питання перегляду чинної військової організації частин.

Варто глянути на думку запрошених на з'їзд представників ЦК РКП(б), Лева Каменєва та Християна Раковського (через схожість їхніх тез, спробуємо розглянути кейс Каменєва). Перший з них, беззаперечно, вважав центром політичної та збройної боротьби за світову революцію терен України⁴⁰⁹. Проте, ставив інакші пріоритети. Першочерговим, Каменєв бачив захист головного осередку «експерту» революції – РСФРР. З цього місця мало відбутися «росширение российской революции на Украину»⁴¹⁰. У цьому контексті, пріоритетною була ліквідація Донського фронту, як потенційного плацдарму Антанти та донських козаків, на котрому і завершувалося б так зване «железное кольцо» фронтів навколо центру революції⁴¹¹. Дорога «к восстановлению советской власти на Украине лежит через Ростов»⁴¹² не тільки з тої причини, що дозволяє отримати доступ до природніх і людських ресурсів Донбасу, але й тим, що відкриває для маневру ділянку, де «нет соединения германской силы с силами контрреволюции»⁴¹³.

В час наступу більшовиків на Дон, в Україні, за планом Каменєва, має відбуватися поступова агітація серед окупаційних військ (особливо, Австро-

⁴⁰⁶ Там само. Арк.28

⁴⁰⁷ Там само. Арк. 80

⁴⁰⁸ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 17-22 октября 1918 года. Протоколы. / Ред. кол.: Рудич Ф. и др. Киев, 1991. С.182

⁴⁰⁹ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.4. Арк. 6

⁴¹⁰ Там само. Арк. 142

⁴¹¹ Там само. Арк. 6

⁴¹² Там само. Арк. 43

⁴¹³ Там само. Арк. 44

Угорської армії), що, у підсумку, мало призвести до революції у ворожому тилу. Таким чином, ворог буде вимушений втікати з України, затиснутий між більшовицькими відділами з Дону та революційними військами Австро-Угорської монархії⁴¹⁴.

У цьому плані автор проєкту надавав велике значення місцевим українським підрозділам. Вони мали сприяти наступу РСЧА на Ростов, і, за потреби, допомогти повстанню на «місцевих» (українських) теренах. Але лише за умови проголошення такого ЦК РКП(б) через новостворений Президіум КП(б)У⁴¹⁵.

Значну увагу мовець приділив формуванню таких підрозділів та формам їх боротьби з ворогом. Як зазначив Каменєв, партизанська війна є війною «слабых. Это война, рассчитанная не на победу, а на то, чтобы мешать более сильному противнику»⁴¹⁶. Щоб перемогти, а не завдати точкових ударів ворогу, має відбутися повноцінна регулярна війна. Однією з її умов є переформатування напівпартизанських загонів в регулярні одиниці. Успіх цієї тактики Каменєв продемонстрував прикладами боїв з чехословацьким корпусом і Донськими козаками⁴¹⁷. Завершальною крапкою в цьому процесі є позбавлення таких відділів «полукрестьянского» характеру. Як зазначив мовець, найбільш доцільним покращити дисципліну в таких підрозділах є «розбавлення» селянського елементу елементом міським, пролетарським, або ж залученням досвідчених кадрів з наявного в резерві комбатантського складу⁴¹⁸. «Партизанская война» за словами Каменєва, має перетворитися у війну «организованную», з використанням набутого в минулих боях досвіду⁴¹⁹.

⁴¹⁴ Там само. Арк. 44

⁴¹⁵ Там само. Арк. 42, 45

⁴¹⁶ Там само. Арк. 41

⁴¹⁷ Там само. Арк. 206

⁴¹⁸ Там само. Арк. 206

⁴¹⁹ Там само с.206

Доцільним буде згадати візію Каменєва стосовно участі селянських «мас» та відносин центру і місцевих організацій. Охарактеризовуючи селянський рух, автор зазначає: «легко могла произойти такая насмешка в истории, что коммунисты, самая революционная партия мира,...которая рассчитывает на развитие мировой пролетарской революции,..использовали больше всего стихийное крестьянское движение»⁴²⁰. Селянський рух, котрий Каменєв вважав «націоналістичним», пропонувалося «подмять под себя» і створити з нього рух інтернаціональний, позбавлений «національної» сторони⁴²¹. Таким чином, авторська думка не була такою далекою від «лівого» чи «правого» крила КП(б)У і залишала для селянства роль хіба що ситуативного союзника під політичним керівництвом «пролетаріату».

Питання відносин РКП(б) та КП(б)У бачилося представником першої в якості сталої ієрархічної структури. За словами автора, «Мы здесь в Москве, пытающееся сформировать и осуществит задачи мировой пролетарской революции, должны сказать... какие задачи мы поручили вам от мирового пролетариата выполнить»⁴²². З метою «кращої координації», всі дій ЦК КП(б)У мали виконуватися за вказівками ЦК РКП(б) в Москві⁴²³. Врешті, сам результат місцевого повстання, радянська українська республіка, мала об'єднатися з РСФРР в єдину політичну структуру, утворити під керівництвом ні російської, ні української, а інтернаціональної партії⁴²⁴. Причини такого бачення закріпив Стівен Величенко, вважаючи її пережитком дореволюційного імперського мислення про єдиний «простір», котрий було видозмінено під потреби марксистської ідеології з її «класовим» баченням⁴²⁵.

Таким чином, в своїх тезах представники РКП(б) та «правого» крила мали багато спільного (на відміну від вересневого пленуму). Політичні

⁴²⁰ Там само. Арк. 206

⁴²¹ Там само. Арк. 149

⁴²² Там само. Арк. 150

⁴²³ Там само. Арк. 159

⁴²⁴ Там само. Арк. 145

⁴²⁵ Velychenko S. Propaganda in Revolutionary Ukraine Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917–1922. Toronto, 2019. P. 70

інстанції у формі Президіуму 2-го з'їзду мали перебрати на себе не тільки політичну, але й військову складову обов'язків ЦВРК та ЦК. Доцільність військових виступів чітко конкретизувалася певною подією, Німецькою революцією. Врешті, місцеві підрозділи мали стати частиною спільною армії і як «радянський» (а не «український») відділ, бути задіяними в найбільш загрозливих для центру (але не України) ділянках фронту.

Як своєрідну гарантію, було дано обіцянку діяльності на власному терені. За умов вже згаданих внутрішніх процесів в окупаційних військах та ліквідації Донського фронту, ці обіцянки мали затягнутися на дуже довгий час. Ймовірно, таку зміни політики в РКП(б) можна пояснити поверненням до влади Леніна, котрий приступив до справ вже 14 жовтня 1918 р.⁴²⁶ Підбір кандидатів від РКП(б), за свідченнями Християна Раковського, був ідеєю безпосередньо, Володимира Ілліча, котрий був різким прибічником політики, закладеної в Брест-Литовську⁴²⁷. Врешті, Каменєв, як прибічник Леніна, все більше став заміщати обов'язки очільника ВЦИК, конкурента «вождя», Якова Свердлова, самостійно пропонуючи в Президіумі органу на розгляд питання та підписуючи усі важливі документи⁴²⁸.

Перейдемо до підсумків з'їзду. Одним з його пунктів було відправлення делегації КП(б)У в районі діяльності дивізії, з метою перевірки інформації про наступ. Делегацію очолювали представники КП(б)У, Андрій Близніченко та Андрій Іванов. Факт наступу на Стародуб «установить не удалось»⁴²⁹, а очільник дивізії, Микола Кропив'янський, стверджував, що офензива на місто не була наступом в чинному його сенсі, а лише була контрибуцією «на 500 пар сапог»⁴³⁰ з причини нестачі комплектів уніформи у підрозділів (Додаток б). Проте, делегації вдалося оцінити стан дивізії. Як зазначав Андрій Близніченко «отряд Крапивнянского представляет собой значительную силу», а його

⁴²⁶ Войтиков С. Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова. Москва, 2023. С.180

⁴²⁷ Раковский Х. Ильич и Украина. *Летопись революции*. 1925. №2. С.8

⁴²⁸ Войтиков С. Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова. Москва, 2023. С. 226

⁴²⁹ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр. 13. Арк. 9

⁴³⁰ Там само. Арк. 4

«самоотверженность и преданность не подлежат сомнению»⁴³¹. Було вирішено очікувати остаточного рішення від делегата з «центру», педставника оперативного відділу Народного комісаріату з військових справ, Івана Моденова.

Інспекція, проведена останнім, зафіксувала, що «полки дивизии, продолжая формирование, несут постоянную сторожевую и разведывательную службу на линии Ст. Гута – М. Гремяч», а «крупные выступления предпринимаются самими немцами или гайдамаками»⁴³². Стан дивізії автор зазначав наступним чином « Подбор людей хороший и боевой... дух частей сильный... разведка и агентура поставлены хорошо; агенты успешно работают по подготовке восстания в районе, намеченом для наступления»⁴³³. Таким чином, «праві» втрачали свій аргумент стосовно «неконтрольованого» виступу дивізії, як «авантюри» групи П'ятакова.

В резолюції з'їзду значну увагу було приділено політичній діяльності та контролю в партії. Найперше, в політичному органі КП(б)У, Президіумі ЦК, виділялося два відділи, пов'язані з політичною роботою в Україні: Закордонне та Виконавче бюро⁴³⁴. Перший орган мав займатися безпосередньо транспортуванням і виробництвом друкованої літератури (осередок – Орел), в той час як другий – об'єднанням місцевих політичних осередків «на місцях» (осередок – Харків). При останньому мав бути сформований агітаційний відділ, спрямований на взаємодію з арміями Троїстого Союзу. Окрім того, при кожному воен. ревкомі, як органі військового керівництва повстанням, створювалися окремі політичні осередки – «партійні комітети». Перші мали бути підзвітні останнім, в тому числі, у військовому питанні⁴³⁵.

⁴³¹ Там само. Арк. 4

⁴³² Петров В. Отражение страной советов нашествия германского империализма в 1918 году. Москва, 1980. с. 301, 302

⁴³³ Там само. С. 301

⁴³⁴ Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август-октябрь 1918. Сборник документов / ред. Ц. Бейлин. Москва, 1969. С. 41

⁴³⁵ Там само. С. 28

Ймовірно, під тиском представників Москви, було ухвалено рішення «категорически высказываться против...партизанской войны» і «углубление и расширение...создания организованных, дисциплинированных боевых воинских частей»⁴³⁶. З метою контролю діяльності збройних відділів КП(б)У, при кожній з повстанчих дивізій мали бути утворені партійні відділи на чолі з Політичним Комісаром, а також поширюватися агітаційна література⁴³⁷.

За наполяганням Квірінга, було прийнято рішення про друк головного друкованого органу КП(б)У «Коммунист» не тільки за кордоном, але й безпосередньо на окупованих територіях України⁴³⁸. Основний акцент політичної діяльності КП(б)У мав бути націлений «на территорию самой Украины», а політичні (і майбутні осередки повстання) мали бути зосереджені в «рабочих пунктах»⁴³⁹.

Проте, головним успіхом «правих» було зайняття усіх посад в згаданих вище органах. В Закордонному бюро ЦК було надано місце Сталіну (як новому члену КП(б)У), Квірінгу та Артему (Додаток 8), в той час як в складі Виконавчого бюро чільне місце посів Яків Епштейн⁴⁴⁰. Відділенням друку літератури при Закордонному бюро завдував безпосередньо Яків Епштейн. Тим самим, «лівих» було остаточно позбавлено монополії на агітаційну діяльність.

В своїй діяльності, КП(б)У мала тісно співпрацювати з «центром» у Москві. Як зазначалося в резолюції, «общей задачей... является объединение Советской Украины с Советской Россией, которое одно в состоянии обеспечить украинским трудящимся массам полную свободу национального и

⁴³⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. Т.1 / сост. В. Юрчук. Киев, 1976. С. 36, 37

⁴³⁷ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.13. Арк. 11

⁴³⁸ Там само. Арк. 17

⁴³⁹ Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август-октябрь 1918. Сборник документов / ред. Ц. Бейлин. Москва, 1969. С. 36

⁴⁴⁰ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.13. Арк. 15. Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август-октябрь 1918. Сборник документов / ред. Ц. Бейлин. Москва, 1969. С. 41

культурного розвитку»⁴⁴¹. В підготовчій роботі місцева партія мала спиратися «на сили пролетарской Росиии, координировать и подчинять свои действия ЦК РКП(б) и только в согласии с ним выбирать момент общего наступления»⁴⁴². Було гарантовано «содействие» в плані боротьби РСЧА на Донському фронті.

Попри такий стан справ, «ліві» також отримали свої дивіденти. Незважаючи на націл на посилену політичну роботу, в резолюції визнавалася потреба «создания организованных, дисциплинированных боевых воинских частей, удар которых, координированный с боевыми действиями пролетариата и крестьянства Украины, раздавит гетьманщину»⁴⁴³. Попри попередження про недоречність ведення «партизанських» акцій на прикордонні Української Держави, активні бойові дії дозволялися за умови звільнення таких теренів німецькими військами і приходом на них «білогвардійських» частин, з якими «решительно выступать для уничтожения»⁴⁴⁴. З метою поліпшити стан наявних військових відділів, однією з постанов резолюції вимагалось почати вербування людського ресурсу на українських теренах і допомогати йому в переході по той бік «нейтральної зони». В той самий час, ЦВРК, котрий, за наполяганням «правих» і представників РКП(б) вимагалось зліквідувати і замінити Президіумом ЦК, вирішили залишити в якості військового органу, котрий мав керувати процесом повстання на місцях⁴⁴⁵.

Як бачимо, попри значні «поступки» групи П'ятакова, її діяльність не була аж надто обмеженою новим розкладом сил. Ймовірно, цьому сприяла низка факторів. Перший з них, ми можемо припустити, полягав у згаданих наслідках двох інспекцій до повстанчих дивізій, делегати якої впевнилися в їх боєздатності та майбутньому потенціалі. Другий чинник - непостійність лінії

⁴⁴¹ Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август-октябрь 1918. Сборник документов / ред. Ц. Бейлин. Москва, 1969. С. 36

⁴⁴² Там само. С. 37

⁴⁴³ Там само. С. 37

⁴⁴⁴ Там само. С. 37

⁴⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.13. Арк.13

«правих». Повертаючись до тез цього крила на з'їзді, ми могли спостерігати розбіжність лінії Емануїла Квірінга та Якова Епштейна. Якщо перший вбачав можливість першочергового залучення збройних повстанчих відділів на «українському фронті», другий дотримувався лінії РКП(б) стосовно доцільності залучення дивізії в районі Ростова-на-Дону.

Останнім фактором могла бути диверсифікованість самого «центру». Попри наполягання представників ЦК РКП(Б), Льва Каменєва та Християна Раковського стосовно ліквідації ЦВРК, вирішальне слово в цьому питанні залишилося за до цього незгаданим нами третім членом цього «московського» представництва, Йосифом Сталіним. Користуючись з власного статусу очільника Народного комісаріату зі справ національностей (як посади, що безпосередньо існувала в якості комунікаційної ланки між Москвою та місцевими організаціями⁴⁴⁶), а також наданим йому правом вирішального голосу, останньому вдалося переконати «правих» не ліквідувати ЦВРК, взамін переобрання особового складу цього органу на його вибір⁴⁴⁷. Певною була опозиція між Каменєвим та Сталіним, останній з котрих був прибічником в більшості селянської, «партизанської»/автономної місцевої армії, на противагу політиці першого в контексті «червоних» регулярних частин (про що Каменєв буде згадувати його візаві в дебатах 1927 року)⁴⁴⁸. Враховуючи нещодавній конфлікт Сталіна та Троцького в Царицині (котрий також був пов'язаний зі згаданим питанням), для першого прибічники лінії Льва Давидовича, апріорі, ставали потенційними опонентами.

Кадри Свердлова все ще мали вплив і у вищих військових організаціях РСФРР. Наприклад, очільник другої ревізійної комісії, Іван Моденов, був підопічним очільника Оперативного відділу Народного комісаріату з військових справ, Семена Аралова, котрий, в свою чергу, був призначений на

⁴⁴⁶ Hirsch F. *Empire of Nations. Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union.* London, 2005. P. 72

⁴⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.13. Арк.13

⁴⁴⁸ Войтиков С. *Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова.* Москва, 2023. С. 18-19

цю посаду ще за вересневого керівництва Я. Свердлова⁴⁴⁹. Як згадував останній в своїх мемуарах, уряд республіки «хорошо осведомленный о развернувшейся на съезде дискуссии по поводу повстанцев, дал мне задание послать в нейтральную зону представителя оперода.... В качестве нашего представителя туда выехал бывший генштабист И. Д. Моденов, человек исключительно добросовестный и преданный Советской власти.»⁴⁵⁰

Попри поширений в радянській історіографії наратив, 2-й з'їзд не став остаточною поразкою групи П'ятакова. «Праві», за підтримки делегатів з Москви, змогли відбити низку позицій в організаційній структурі КП(б)У. Під їх керівництво перейшла друкарська справа та агітація, а також, почасти, керівництво військовими організаціями, через новостворені бюро ЦК КП(б)У. «Ліві» змогли зберегти свій вплив в головному координаційному військовому осередку в межах прикордоння та України – ЦВРК, а також довести доцільність існування збройних формацій в «нейтральній зоні».

Попри різноманітні бачення моменту початку повстання і сили, котра мала її очолювати, як в «лівих», так і «правих» співпадали тези про потребу існування власних збройних формацій та доцільності перебування останніх на терені України (Г. П'ятаков, Е. Квірінг). Не останню роль в рішеннях з'їзду зіграла нестійка політична ситуація в ЦК РКП(б), в котрому все ще діяли як прибічники Якова Сверлова, так і противники регулярної військової структури (Йосиф Сталін).

3.3 Виступ Богунського полку

Ще однієї невідомою сторінкою того часу став виступ Богунського полку або ж, «Мятеж в Богунском полку» (саме така назва значилася в тогочасних джерелах, а, згодом, і в радянській історіографії⁴⁵¹). Завдяки

⁴⁴⁹ Там само. С. 156

⁴⁵⁰ Аралов С. Ленин вел нас к победе. Москва, 1989. С. 193

⁴⁵¹ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. *Деснинские древности*. Брянск. 2012. Выпуск VI. С. 334

спогадам окремих комбатантів Богунського полку⁴⁵², а також візії Олександра Довженка (режисер фільму «Щорс») цей епізод набув образу відокремленої, проте не менш важливої події в біографії командира з'єднання, Миколи Щорса. Зі свого боку, ми вважаємо цей кейс пов'язаним з більш ширшими історичним контекстом.

Спершу, варто розпочати з опису подій. Для початку розглянемо офіційну «радянську» версію. Незабаром після закінчення 2-го з'їзду КП(б)У, 1 листопада, мала місце нарада серед командного складу Богунського полку, на чолі з командиром формації, Миколою Щорсом. В цей час, будинок з командним складом оточують 3 з 4 батальйонів Богунського полку і вимагають складення повноважень присутніх в споруді⁴⁵³. Зазвичай, згадувалося, що виступ було організовано або есерами, або ж їх «поплічниками», українськими «гайдамаками» та білогвардійцями.

За радянським наративом, Щорс, погрожуючи гранатою (в окремих версіях – наганом), змусив бунтівників відступити і забарикадувався з командним складом в штабі (Додаток 9). Спостерігаючи невпевненість і небажання повставати в рядового складу, командир виступив з промовою, котра змусила видати заколотників і завершила «мятеж»⁴⁵⁴.

Однією з «темних» плям цієї версії є причини виступу полку. В даному випадку можна припустити кілька варіантів, котрі призвели до згаданої вище події. Перший з них відбувався поза географічними межами «повстання», але, на нашу думку, мав певний вплив на збройний виступ богунців – 2-й з'їзд КП(б)У. Як ми вже згадували, одним з рішень даного зібрання стала ухвала

⁴⁵² Тищенко И. Год с легендарным Щорсом. Нас вдохновляла революция, Киев. 1975. С. 94. Петриковский С. Мятеж в Богунском полку военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. Деснинские древности. Брянск. 2012. Выпуск VI. С. 339.

⁴⁵³ ЦДАГОУ. Ф.59. Оп.1 Спр. 1309. Арк. 71. Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев, 1975. С. 24

⁴⁵⁴ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унецкий краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024). Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев. 1975. С. 27

про всебічну збройну і політичну допомогу з боку українських більшовиків Радянській армії на Донському фронті.

Попри те, що офіційно це рішення було надто загальним і не вказувало на чітку передислокацію підрозділів під орудою КП(б)У з україно-російського прикордоння⁴⁵⁵, в полку ширилися чутки про можливий перехід на інший терен.

Ситуація загострилася настільки, що командир 1-ї Повстанчої дивізії, Микола Кропив'янський, видав наказ №13, одним з пунктів котрого було «принять меры предосторожности» щоб «среди вас не разносились ложные слухи... что дивизия должна отправится на Донский фронт»⁴⁵⁶.

Показово, що офіційного повідомлення ЦВРК або іншого військового або політичного органу про передислокацію на нову ділянку фронту помічено нами не було. Проте, інформація про передислокацію не могла взятися нізвідки. А отже, в Богунському полку була власна мережа інформаторів, котрі могли довідатися про ситуацію у вищих колах влади. Як згадував на 3-му з'їзді КП(б)У командир 2-ї повстанчої дивізії, Володимир Ауссем, «Я не был на втором Съезде и сидел во Льгове и еще не знал что делается в нас, а в массах уже знали что в партии раскол, что вытянули старых работников з комитета и что-то, мол, будет»⁴⁵⁷.

Серед таких «джерел» ми припускаємо кілька варіантів. Перший з них – військові діячі, котрі мали можливість відвідувати місце, в якому проводився з'їзд, або ж, навіть, перебувати на засіданні. Серед осіб ми маємо підстави вважати такими тільки дві персони – начальника штабу 1-ї Повстанчої дивізії, Сергія Петриковського-Петренко та начальника Богунського полку, Миколу

⁴⁵⁵ «Наряду с этим необходима организация нашей партией всяческого содействия Советской России и ее борьбе с красновскими бандами...В этой борьбе должны применяться все средства революционной массовой борьбы» (Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. Т.1 / сост. В. Юрчук. Киев, 1976. С. 37)

⁴⁵⁶ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С.192

⁴⁵⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 29

Щорса. Перший з них мав можливість виступити від імені полку (хоч і не офіційно) на 2-му з'їзді в Москві, в той час як інший, за спогадами командирів і бійців полку, восени 1918 року був в Горках на візитації у Леніна (звітував стосовно бойового стану збройних підрозділів)⁴⁵⁸. На користь такої версії «витоку» інформації вказує уривок з пам'ятних записок С. Петриковського-Петренка: «... ведь это была-бы сплошная авантюра – вернее ликвидация Повстанческих частей – переброска их на Восточный фронт: организовывать под лозунгом борьбы за освобождение Украины, а затем вести людей на Восток – туда приехало бы с нами очень ограниченное количество людей»⁴⁵⁹.

Не є зайвим згадати і про схожість тез «лівих» та командного складу дивізії (особливо, в питанні передислокації підрозділів), а також той факт, що більшість позовів, пропозицій, петиції комабатантів до політичних інституцій КП(б)У та РКП(б) передавалося саме через руки Георгія П'ятакова та його прибічників. Свідчення останнього надає командир 1-ї повстанчої дивізії (з грудня 1918 р.), Іван Локатош: «Прагнення серед бійців повернутися на Україну чим далі зростало й вилилося в масові резолюції, що вимагали від Революційного Комітету організувати плян бойових наступальних дій. Ці резолюції вручали т.т. П'ятакову, Бубнову, Затонському, та інш., що об'їжджали нейтральну смугу»⁴⁶⁰. Саме в час головування Володимира Затонського, як «председателя» 2-го дня з'їзду (і за його безпосереднім запрошенням), мав можливість виступити Сергій Петриковський-Петренко. Таким чином, інформацію про плани передислокації міг отримати вищий командний склад як дивізії, так і окремих полків, перебуваючи безпосередньо в місці прийняття рішень. «Ліви» як єдина політична група, з котрою були

⁴⁵⁸ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 17. С.29. Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів, 1958. С.258

⁴⁵⁹ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024).

⁴⁶⁰ Локатош І. Стародуб — Чернігів — Київ. *Літопис революції*. 1930. №5. с. 249

готові контактувати військові, надавала їм більший доступ до поточної ситуації як в КП(б)У, так і в РКП(б).

В якості своєрідного «джерела» могли виступати місцеві політичні структури. Серед таких можемо відзначити Революційний комітет Унечі, очільником котрого в той час був Микола Іванов. Ще з квітня він був очільником політичного відділу Дніпровського партизанського загону, на основі котрого був сформований політичний відділ Богунського полку. Також входив у склад ЦВРК⁴⁶¹. Таким чином, ця персона мала доволі тісні контакти як з політичними установами КП(б)У, так і військовими організаціями на місцях.

Про позитивне ставлення останнього до діяльності місцевих військових формацій свідчать два джерела. Перше з них, спогади офіцера Богунського полку, Миколи Коцаря. В мемуарах останній згадує про візитацію полку перед наступом на Стародуб делегацією ревкому Унечі: «Штаб полка и кавалеристы несколько задержались: прибыли представители Унечского Совета. Они повязали Щорсу на левую руку широкую красную ленту: знак пожелания успехов в руководстве войскою революционной частью»⁴⁶². Інше свідчення – спогади Василя Шпинькова, сина одного з комбатантів Богунського полку. За спогадами його батька, під час чергового конфлікту частини з місцевим ЧК (про що буде згадано пізніше), бійцями було запропоновано ввести в склад цього пенетелярного органу Миколу Іванова⁴⁶³.

Обидві ревізійні комісії КП(б)У, котрі мали розглянути оцінити ситуацію на місцях (в контексті Стародубського інциденту), вели розмову не тільки з військовими (Кропив'янським, Петриковським-Петренко), але й з

⁴⁶¹ Іванов Николай Иванович / Унеча. Взгляд из Южносахалинска / URL: https://radimich.narod.ru/History_01_Вр/НР_Bogunskiy_polk_13_Ivanov.htm (дата звернення: 15.02.2024).

⁴⁶² Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев. 1975. С. 28

⁴⁶³ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024).

прикордонними політичними організаціями. Ось, наприклад, спогад одного з членів такої делегації, Степана Ковальова: «По дороге остановился в Унече, где и встретился со своими товарищамим, которые работают в политическом военном отделе при повстанческом военном полку, которые меня и посвятили в положение города Стародуба, а также направили к товарищу полковнику вышеназванного полка...»⁴⁶⁴. Таким чином, місцеві партійні кадри, котрі мали певний авторитет у військових формаціях, через контакти «з верхами» ставали своєрідними інформаторами для своїх підлеглих.

Певну роль зіграло і «праве» крило КП(б)У. Як було раніше згадано, новий склад ЦК КП(б)У, в котрому домінували прибічники Е. Квірінга та Я. Епштейна, ухвалив продовжити процес перетворення дивізії на регулярний збройний відділ. Одним з елементів цієї програми була реструктуризація окремих таких підрозділів. Наприклад, 25 жовтня було ухвалено ввести 1-шу Повстанчу дивізію в склад новоствореної прикордонної Резервної армії, логістика, розвідка, командування котрої мало бути зав'язане на керівництві Орловського військового округу⁴⁶⁵. Підрозділ пропонувалося передислокувати в більш «хлібні» (за словами Володимира Ауссема) райони (Курську губернію), а, в перспективі, звести в одну дивізію разом з вже наявною 2-ю Повстанчою дивізією⁴⁶⁶. Як зазначив В. Ауссем, через такі плани «во всей армии царило довольно подавленное настроение»⁴⁶⁷.

На додачу, комісія, котра мала займатися цим питанням, на чолі з представником «правих», Семеном Шварцем, вступила в перепалку з особовим складом дивізії. Як зазначив В. Ауссем в момент 3-го з'їзду, «Ответственные партийные работники выступают на митингах в Красноармейских частях как это было в 1 дивизии и заявляют, что вся

⁴⁶⁴ Петриковский С. Мятёж в Богунском полку военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. *Деснинские древности*. Брянск. 2012. Выпуск VI. С. 338

⁴⁶⁵ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов / ред. Н. Супруненко. Киев, 1967. Т. 1, Кн.2. С. 388

⁴⁶⁶ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Летопись революции*, 1926, №5. С. 10

⁴⁶⁷ Там само. С. 10

организация ваших частей все это выдумки Бубнова и Пятакова, что все это нужно распустить, что это уже такое проявление фракционной борьбы»⁴⁶⁸.

Певні тенденції спостерігалися в межуючих з дивізією військових підрозділів. Як згадував Юрій Романченко, межуючий з Богунським Таращанський полк «провадили переговори в організованими частинами Червоної армії, командування якої пропонувало їм відрядитися на східній фронт проти чехо - словаків і колчаківців»⁴⁶⁹.

Другою причиною «мятежа» можна вважати тривалий процес роботи командира дивізії, Миколи Кропив'янського, з «партизанщиною» в особовому складі підрозділу.

Поразка операцій в районі Шостки-Хутора Михайлівського та Стародуба проявила низку недоліків у структурі 1-ї повстанчої дивізії. В першу чергу, постала проблема меж і розміру реквізицій. Протягом другої половини вересня – жовтня 1918 р. до штабу дивізії приходили численні заяви ревкомів та окремих сіл стосовно військових підрозділів, котрі «неоднократно требуют с названных хуторов довольствие и также фураж, требуют бесплатно, почти делают реквизиции»⁴⁷⁰. В одному зі звітів ЦВРК значилося наступне «...реквизиции продуктов, скота и разных других предметов, поставляемых для нужд армии, производится по району частично, по отдельным селам, отчего некоторые села и деревни очень страдали от чрезмерной реквизиции, а другие совсем не были затронуты реквизициями...не считаясь с его имущественным и семейным положением»⁴⁷¹.

З метою вирішення цього питання було запропоновано комплекс контрмір. На початку, для окремих підрозділів (як от Новгород-Сіверського полку та Таращанської дивізії) було запропоновано чіткі межі району

⁴⁶⁸ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр.15. Арк. 29

⁴⁶⁹ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 226

⁴⁷⁰ ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21

⁴⁷¹ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп.5-1. Спр. 151. Арк.41-42

постачання (в розмірах кількох волостей на той чи інший підрозділ)⁴⁷². Наприкінці жовтня, такі райони створювалися вже в межах цілої дивізії⁴⁷³ (поділ на повіти). Узаконювалася посада начальника постачання, котрий мав «указувать поступление и расход провианта, фуража...снаряжения, вооружения боевых припасов...»⁴⁷⁴. Найбільш радикальним для недавніх партизан було формування єдиної продовольчої бази в містечку Почеп і приєднання до неї окремих центрів постачання всіх полків дивізії⁴⁷⁵, карна відповідальність за самочинні пограбування тих чи інших сіл (аж до розстрілу)⁴⁷⁶.

Проблематичним було питання дезертирства, пов'язане як з невдалими наступами в районі Шостки – Хутора Михайлівського, Стародуба, так і з «партизанським» характером дивізії. Новостворені військові формації в захоплених селах, як ми могли бачити, не відзначалися особливою стійкістю, проте вимагали трати на них цінних матеріальних ресурсів (озброєння, обмундирування і т.п.), котрі не поверталися⁴⁷⁷. Збройний контакт з меншими за кількістю, але кращими за якістю українськими та німецькими підрозділами довів, що перевага у силі не завжди забезпечує успіх тої чи іншої кампанії. Тож, за словами Юрія Романченка «нарада штабу...ухвалила кількісно зменшити загони, а якісно зміцнити»⁴⁷⁸. Було видано накази №10 і №11, котрі передбачали боротьбу з дезертирством, позбавлення частин «безответственных лиц», а також «прекратить безрассудство, шалопайство, небрежное и халатное отношение к делу и имуществу»⁴⁷⁹. Дезертирів мали «фільтрувати» волосні,

⁴⁷² ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп.1. Спр.2. Арк. 12

⁴⁷³ Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919). Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957. С. 190-191

⁴⁷⁴ Там само. С. 191

⁴⁷⁵ Там само. С. 192

⁴⁷⁶ Там само. С. 187

⁴⁷⁷ Там само. С.186

⁴⁷⁸ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 226

⁴⁷⁹ Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919) / ред. Г. Петрова, Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957. С. 182

повітові ревкоми та комбідри, з обов'язковим поверненням амуніції, зброї та карою за самочинне покидання бойових постів.

Останньою, проте не менш важливою причиною виступу полку стала діяльність місцевої організації ЧК в Унечі, очолюваною Фрумою Хайкіною. Початково націлений на контроль прикордонної торгівлі та дисципліни військовиків, цей підрозділ здійснював каральні заходи супроти «партизанщини». Як згадував один з місцевих залізничників, Васеко: «В то же время в Унече появилась с отрядом китайцев некто Хайкина, каковая своими суровыми мерами навела страх не только на спекулянтов и эмигрантов, но и на красногвардейцев Богунского полка. Многих из солдат она расстреляла, каковые восстали и желали убить её и китайцев»⁴⁸⁰. Врешті, приводом для повстання став арешт двох бійців Богунського полку за неявку на вечірню перевірку⁴⁸¹. ЧК мало конфлікт і з місцевими ревкомами, про що звітував інструктор Наркому Внутрішніх Справ: «Ч.К...при допросе проявлял жестокости, пытки, избивал своих сотрудников...не считается с уездными и местными советами а работает совершенно автономно и заявляет что он подчиняется только...Курской Чрезвычайной Комиссии и Всероссийской Чрезвычайной комиссии»⁴⁸².

Ще однією нерозкритою сторінкою виступу Богунського полку є хронологія подій. Попри наявність «офіційної» версії, документація того часу, а також спогади безпосередніх свідків події вказують на дещо інакший стан справ.

Один з офіцерів Богунського полку, Йосиф Тищенко, згадував про перебування на нараді командного складу командира 1-ї Повстанчої дивізії, Миколи Кропив'янського: «В тот вечер у Щорса происходило собрание

⁴⁸⁰ Унеча к.ХІХ-н.ХХвв по воспоминаниям её жителей /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovanija/issledovanija/unecha_k_xix_n_xxvv_po_vospominanijam_ej_o_zhitelej/2-1-0-23 (дата звернення: 15.02.2024).

⁴⁸¹ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. *Деснинские древности*. Брянск, 2012. Выпуск VI. С.344

⁴⁸² ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 158. Арк. 219

комстостава. На нем присутствовали начдив Крапивянский...Крапивнянский делал доклад о положении в «нейтральной зоне»⁴⁸³. Проте, автор не называет причину приїзду останнього.

Ймовірно, питання присутності командира дивізії можна шукати в двох джерелах. Перше з них, звіт про збори партії організації Унечі від 22 жовтня 1918 р. В одному з пунктів обговорень зазначалося наступне: «Товариш Бессарабский (один з командирів підрозділів Богунського полку – П.В.) докладывает о плохом поведении красноармейцев в Богунском полку»⁴⁸⁴. Постановою було ухвалено надіслати парламентарів для виявлення причин незадоволення особового складу, а також арештувати призвідників такого стану справ.

Ймовірно, дані про «плохое поведение» особового складу надійшли до Миколи Кропив'янського, оскільки останній, незабаром після завершення 2-го з'їзду КП(б)У відправився перевірити стан справ в частинах дивізії. Як зазначалося в його споминах: «Перед самым уже наступлением, нужно было мне, как начальнику 1-й Повстанческой дивизии, проверить состояние наших полков. Я пришел проверить Богунский полк. Батальонное учение, тактическое учение...»⁴⁸⁵. Візит відбувся 1-го листопада 1918 р.

Після перевірки, в момент обговорення чинного стану справ в частині, а також ситуації на прикордонні, Щорс разом з командним складом полку були обстріляні особовим складом «богунців», що почав оточувати штаб. М. Кропив'янський згадував, що «весь командный состав был обстрелян настолько жестоко, что нестыдно было даже расстреляться в таких условиях...Мы выбросились из этого помещения и оказалось, что полк...и целый ряд отдельных команд и рот, приведены в боевую готовность»⁴⁸⁶. Про евакуацію командного складу з будівлі штабу також згадує Василь Шпиньков:

⁴⁸³ Тищенко И. Год с легендарным Щорсом. *Нас вдохновляла революция*, Киев. 1975. С.90

⁴⁸⁴ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 26

⁴⁸⁵ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. *Деснинские древности*. Брянск, 2012. Выпуск VI. С.341

⁴⁸⁶ Там само. С. 341

«И все рванули кто-куда бежать. А Щорс побежал к мосту железнодорожному, который за Унечей. И бежал он одна нога в сапоге, другая в калоше - у него одна нога раненая была.»⁴⁸⁷. Таким чином, теза про те, що Щорс залишився тримати оборону в штабі, викликає доволі обгрунтовані сумніви.

Після виходу з приміщення штабу, М. Кропив'янський спробував з'ясувати причину виступу на мітинзі полку, проте успіху не досяг. Як зазначалося в одній з резолюції командного складу полку від 2 листопада 1918 р., командир дивізії «явився в одну з рот начал вести среди солдат... агитацию»⁴⁸⁸. Тож останньому довелося їхати в Брянськ, де в той час перебував новостворений 4-й батальйон Богунського полку під командуванням Григорія Барабаша. Низка командирів (у тому числі Щорс) залишилися в якості парламентарів для подальших переговорів з бунтівниками.

Повстали ж, в момент відсутності М. Кропив'янського та частини особового складу, розгромили місцеве ЧК, звільнили в'язнів та захопили залізничну станцію в Унечі. Більше того, в полоні бунтівників залишилося кілька командирів окремих підрозділів частини (Божора, Лантух)⁴⁸⁹. Проте далі цього не пішло. Виступ полку обмежився лише межами Унечі.

Показово простежити гасла і дії бунтівників. Адже в них криються вищезгадані нами причини «мятежа». Як вже було згадано, однією з цілей стало місцеве відділення ЧК, котре було очолюване Фрумою Хайкіною. Дисциплінарні дії цього пенететціарного органу викликали негативні конотації в особового складу полку. Більше того, напередодні виступу ЧК арештувало

⁴⁸⁷ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024).

⁴⁸⁸ ЦДАГОУ. Ф.59. Оп. 1. Спр.17. Арк. 26

⁴⁸⁹ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024). Тищенко И. Год с легендарным Щорсом. *Нас вдохновляла революция*, Киев. 1975. С.90

двох бійців Богунського полку, котрі невчасно прийшли на вечірню перевірку. Про цей випадок згадує Василь Шпиньков: «Молодежь, хочется погулять, а надо быть в казарме. А они пошли к девкам гулять и не явились на вечернюю поверку. Вечерняя поверка, - а их нема. Ну, докладывают выше. А в поселке действовала ВЧК... И, вот, наших - Новиков Никифор был, Шавеко Михаил и еще другие там были - забрали, раз не явились на поверку. Капут нашим ребятам. Вот и взгоношились.»⁴⁹⁰.

Серед інших причин згадуються і дисциплінарні провадження Кропив'янського, котрі, на ділі, мали побороги прояви «партизанщини». Микита Коцар згадував про скарги окремих бійців командному складу полку, стосовно підписання обов'язкової заяви про готовність служити в полку до половини року:

«Пришел в полк пожилой бородатый козак, говоривший сыплым басом... Приходит он как-то в штаб и обращается к Николаю Александровичу:
- Товарищ командир, говорят, будто у нас на старый режим повернуло...
- Чем же вызваны такие слухи? – спрашивает Щорс.
- А зачем подписки берут? Мы же - добровольцы.
- Да, вы – добровольцы, - спокойно разъясняет Щорс, - но это не значит, что каждый может поступать, как захочет. Полк – воинская часть, и все в ней должно подчиняться единой цели»⁴⁹¹.

Про схожу ситуацію зазначає інший офіцер полку, Йосиф Тищенко, апелюючи до бунтівників, частина котрих «осуждала дисциплину, политучебу, военные занятия... агитировала за выборное начальство»⁴⁹².

Один з політ. працівників полку, Семен Станецький, згадував про проблематику роботи з новомобілізованими рекрутами: «Но некоторая часть все же была недовольна тем, что их призвали в армию... учитывая настроение и ловко спекулируя на недостатках, которые испытывал полк в... снаряжении, враги привлекли на свою сторону некоторую часть повстанцев»⁴⁹³.

⁴⁹⁰ Петриковский С. Мятаж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года / Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024)

⁴⁹¹ Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев. 1975. С. 24-25

⁴⁹² Тищенко И. Год с легендарным Щорсом. *Нас вдохновляла революция*. Киев. 1975. С. 90

⁴⁹³ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1309. Арк. 71

На ситуацію впливав і район розташування частин полку. Через слабкі можливості постачання провіанту в Стародубському повіті, за словами С. Стандецького «Появление мясных продуктов было очень редко и считалось большим лакомством»⁴⁹⁴.

Ближче до ночі 2-го листопада підкріплення з Брянська прибули в район станції Унеча. Дорогою до містечка, в районі Почепа, до 4-го батальйону Богунського полку доєдналися окремі підрозділи 3-го Новгород-Сіверського полку Черняка, Ніжинська рота та загін охорони штабу Богунського полку, евакуйований в момент бунту⁴⁹⁵. Проте, їх присутність лише довершила справу, раніше почату командним складом полку. За час відсутності М. Кропив'янського, парламентарі з боку командного складу Богунського полку вступили в переговори з бунтівниками. Останні ж, погоджувалися комунікувати тільки через представників ревкому Унечі: «Наконец вошли двое – представители местного Совета, которых заговорщики предупредили: назад, мол, не выпустим.»⁴⁹⁶. В підсумку, на спільному мітинзі, за участі командирів полку (Микола Щорс, Казимир Квятек, Константин Лугінець, Йосиф Тищенко, Яків Зубов) було досягнуто спільного рішення. Місцевий краєзнавець, Олександр Бовтунов, апелюючи до спогадів колишніх бійців полку, описав цей момент так: «Прибывшие сюда Зубов, Тищенко, Квятек, Константин Лугинец собрали повстанцев, чтобы объяснить им обстановку. На митинг подоспел Щорс. Красноармейцы приняли резолюцию: выступить с оружием в руках для наведения порядка в поселке.»⁴⁹⁷. Згодом прибулі підкріплення оточили всі важливі об'єкти містечка: телеграф,

⁴⁹⁴ Там само. Арк.71

⁴⁹⁵ Петриковский С. Мятаж в Богунском полку военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. Деснинские древности. Брянск, 2012. Выпуск VI. С.341

⁴⁹⁶ Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция*. Киев, 1975. С.27

⁴⁹⁷ Петриковский С. Мятаж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024)

станцію, казарми полку, склади озброєння. Їм і було видано бунтівників. Таким чином завершився виступ Богунського полку, котрий тривав 2 дні.

Зауважимо, що рішення спільного мітингу командування та особового складу полку не було таким «одностороннім» як може здатися на перший погляд. Як згадував Василь Шпиньков, взамін видачі бунтівників командний склад полку пообіцяв коптувати до складу місцевої комісії ЧК вже знайомого нам очільника ревкому Унечі, Миколу Іванова⁴⁹⁸ (як особи, котрій довіряли повстанці).

Ще одним наслідком цього «порозуміння», на нашу думку, стала спільна декларація командного складу Богунського полку, в котрій пропонувалося звільнити з посади командира дивізії Миколи Кропив'янського (написана 2 листопада 1918 р.). Однією з причин таких дій з боку представників Богунського полку стала вже згадана нами боротьба Кропив'янського з проявами «партизанщини». Як згадував один з офіцерів дивізії, Наум Точоний:

«Крапивянский издал приказ № 11, в котором указывалось, что без ведома Всеукраинского Ревкома самочинно мобилизованные люди должны быть распущены. Не знаю, согласован ли этот приказ был с Пятаковым или Бубновым, но вышло так, что мобилизованные в нейтральной зоне стали разбегаться, и большинство из них унесло с собою и оружие, что, конечно, принесло нам немалый ущерб и вызвало недовольство против Крапивянского со стороны комсостава. Недовольные собрали нелегальный с'езд комсостава всей дивизии, где вынесено было постановление, подписанное всеми, начиная с командиров полка и кончая взводными, не признавать Крапивянского как командира дивизии»⁴⁹⁹.

Ймовірно, вже згаданий нами наказ №11 (як і багато в чому попередній наказ №10) вважалися Щорсом та іншими офіцерами втручанням безпосередньо в саму структуру полку (ледь не його ліквідацією). Як зазначалося в декларації командного складу полку: «Последним

⁴⁹⁸ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024)

⁴⁹⁹ Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. №2. С. 76

распоряжением по дивизии разрушаются налаженные уже дела и вносит полную дезорганизацию»⁵⁰⁰.

Серед скарг були згадки про посилення контролю над діяльністю особового та командного складу дивізії, а також впровадження пенітенціарної системи (що стосувалося як М. Кропив'янського так і діяльності місцевого ЧК): «Распоряжение о формировании каких-то карательных отрядов вызывает у нас убеждение, что при помощи этих отрядов он хочет свести личные счета с недоверяющим ему командным составом дивизии»⁵⁰¹. Володимир Ауссем на 3-му з'їзді КП(б)У згадував про «карательные отряды» на чолі з комісарами ЧК, котрі приїздили з Орловського військового округу і вважали місцевих комбатантів за «бандитов»⁵⁰². Показово, що поданий пункт скарги/заяви командирів Богунського полку був підтриманий «лівими». Георгій П'ятаков в листопаді надіслав лист Миколі Кропив'янському, в котрому зазначив, що «політичні комісари дивізії аж ніяк не призначаються командирами, тому параграфи...вашого наказу... вважаються недійсними. Комісари призначаються військовим відділом при уряді»⁵⁰³.

З боку Кропив'янського помічалася недовіра/зневага до командного складу військових формувань (зумовлена їх партизанським минулим). В наказі №11 однією з головних причин дезертирства зазначалося, що «командный состав, как видно, не пользуется соответствующим авторитетом среди своих частей»⁵⁰⁴. В резолюції «богунців» особливо вказувалося, що Кропив'янський «игнорируя штаб, явился в одну из рот и начал вести среди солдат демагогическую агитацию»⁵⁰⁵. Таким чином, маючи спільні «точки дотику» з рядовим складом стосовно вищого командування дивізії та карних органів

⁵⁰⁰ ЦДАГОУ. Ф.59. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 23

⁵⁰¹ Там само. Арк. 23

⁵⁰² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.1. Спр. 15. Арк. 29

⁵⁰³ Божко О. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918-червень 1919 рр.) Дис. Канд. Іст.наук: 07.00.02. / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 1994. С. 111

⁵⁰⁴ Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919). Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957. С.186

⁵⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 24

(ЧК), очільники полку мали значні шанси для мирного залагодження збройного виступу.

До чого ж, у підсумку, призвів «мятеж» Богунського полку? В першу чергу, до схожих подій в інших частинах 1-ї Повстанчої дивізії. В протоколі зібрання партійної організації Унечі від 5 листопада 1918 р. зазначалося, що «из-под Стародуба на Унечу движется на выручку разоруженному Богунскому полку совершенно разложившийся Таращанский полк, от которого бежал командный состав. Полк движется с определенной целью: расправиться с революционной властью и разгромить поселок»⁵⁰⁶. Про цю подію також свідчить уривок зі статті «Черниговской земской газеты»: «На участке Уменя-Новгород-Северска большевики были заняты подавлением восстания в собственном тылу. Таращанская дивизия, не пожелавшая подчиниться приказу о разоружении, вступила в бой с присланными для разоружения слабыми частями и разбила их»⁵⁰⁷. З документації Почепського повітового ревкому відомо, що бунтівники захопили Погарський ревком, розгромили місцевий міліцейський загін і взяли в полон його начальника, Годлевського, очільника місцевої ради, Капацевича, а також пограбували прилегле селище Чеховка та дім місцевого военкома, Дмитрієва⁵⁰⁸. Проте, далі свого району дислокації, Погара, «таращанці» не рушили. А згодом, у зв'язку з домовленістю з делегацією від ЦВРК, обидві сторони повернулися до status quo.

У зв'язку з чутками про передислокацію, загальною деморалізацією підрозділів після невдалих кампаній в районі Новгород-Сіверського та Стародуба, а також боязню кари після провалу виступу, дивізію покинула значна частина особового складу. Посилаючись на дані більшовицької

⁵⁰⁶ Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024)

⁵⁰⁷ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. /упорядники: О. Коваленко та інш. Чернігів, 2008. Кн.1. С. 65

⁵⁰⁸ ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151. Арк. 19, 29

військової документації в Москві (РГВА), Олег Божко зазначив, що станом на початок листопада в складі дивізії залишилося понад 2946 осіб, в той час як у жовтні кількість особового складу підрозділу варіювалася в понад 7 000 чоловік⁵⁰⁹. З метою хоча б якогось поповнення, командним складом Богунського полку було запропоновано створити додатковий загін «для создания заслона от гайдамаков и немцев... Отряд добровольцев-коммунистов должен быть не менее 60 человек»⁵¹⁰.

Проте, боєздатне ядро дивізії вдалося зберегти. Ймовірно, причину цьому можна знайти у тезі Джейзена Кастільйо про так званий «концепт згуртованості». Ідея цієї концепції полягає в тому, що військова згуртованість в складі окремих підрозділів, котрі мали певний бойовий досвід, дозволяє тій чи іншій військовій частині зберігати боєздатним свій особовий склад навіть за умови воєнної або політичної поразки⁵¹¹.

Врешті-решт, цілісними лишилися підрозділи, котрі не брали участі у повстанні: бригада Червоного козацтва, Новгород-Сіверський полк, Ніжинська сотня, штабні підрозділи полків. Згадані підрозділи входили в склад або вже наявних регулярних частин (наприклад, Новгород-Сіверський полк перебував в складі бригади Червоного козацтва з вересня 1918 р.), або ж, формувалися «з нуля» (як от 4-й батальйон Богунського полку, котрий формувався з українських військовополонених та місцевих робітників у Брянську). Як зазначав Алексей Тепляков в своєму дослідженні про Сибірський партизанський рух, одним з ефективних засобів боротьби з «партизанщиною» було приєднання таких підрозділів до регулярних

⁵⁰⁹ Божко О. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад. Український історичний журнал. 2009. №4. С. 18

⁵¹⁰ Борьба трудящихся Орловской губернии за установление советской власти /редкол. М. Дзюба. Орел, 1957. С. 189

⁵¹¹ Castillo J. Endurance and War. The national sources of military cohesion. California, 2014. P. 22

військових частин. Перші ж, фактично, «розчинялися» в останніх і ставали такою ж регулярною військовою одиницею⁵¹².

На момент вирішення конфлікту з Богунським полком, Микола Кропив'янський був відправлений в розпорядження ЦК КП(б)У в Курську, а тимчасово виконуючим обов'язки командувача дивізії призначили Сергія Петриковського-Петренка⁵¹³.

Питання нестабільного положення прикордоння після виступів у Богунському та Таращанському полках, а також політична повістка в ЦК КП(б)У після 2-го з'їзду, повернули проблематику створення регулярних формацій. В 20-их числах листопада до командування дивізією повернувся Микола Кропив'янський.

Навіть колишні «партизанські» командири на кшталт Щорса почали рахуватися з проблемою дисциплінованості особового складу. На початку листопада спільною нарадою Богунського полку та парт. організації Унечі було ухвалено «военные занятия производит ежедневно утром, а вечером с неумеющими владеть оружием.»⁵¹⁴

Перейдемо до висновків. Плануючи вплинути у вигідному для себе руслі на рішення 2-го з'їзду КП(б), «ліві» вирішили форсувати питання «вирішального моменту» наступу. Не в останню чергу, така позиція була зумовлена неоднозначними рішеннями вересневого пленуму (особливо, питанням часу загального наступу більшовиків). Проблематика логістики підрозділів, а також поява нового супротивника (дещо слабших підрозділів 2-го Запорозького полку), сприяла майбутньому наступу більшовиків.

⁵¹² Тепляков А. Красные партизаны на Востоке Сибири. Девиации, анархия и террор. Москва, 2024. С. 535

⁵¹³ Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. Летопись революции, 1926, №2. С. 76. Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovanija/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mjatezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024)

⁵¹⁴ Борьба трудящихся Орловской губернии за установление советской власти /редкол. М. Дзюба. Орел, 1957. С.189

Протягом жовтня, 1-ю Повстанчою дивізією було здійснено низку операцій в межах Новгород-Сіверського та Стародубського повітів. За цей час вдалося розгромити низку підрозділів 2-го Запорозького полку, а також змусити до відступу окремі підрозділи німецької армії. Як на власних, так і на новоприєднаних територіях формувалися селянські партизанські загони, а також поповнювався мобілізаційний ресурс і постачання. Поліпшилася влучність і порядок цілей для артилерії. В полках дивізії з'являлися підрозділи, котрі виконували специфічні військові задачі.

З іншого боку, перемоги дивізії мали, хіба що, тактичний, але не стратегічний характер. Зайняття того чи іншого сила перетворалося в евакуацію в «нейтральну зону» через хоч і менший, але якісний особовий склад супротивника. Не була вирішена проблема «партизанщини». Остання полягала не тільки в самочинних реквізиціях, але й в оснащеності та дисциплінованості чисельних партизанських загонів, створених навколо 1-ї Повстанчої дивізії.

Наслідки 2-го з'їзду КП(б)У не були такими однозначними, як традиційно згадується в радянській і сучасній історіографії. З одного боку, більшість позицій у важливих структурах партії (як то агітаційний відділ, відділ друку) було передано до складу «правих». Окремі члени РКП(б), котрі підтримували нову позицію центру (Леніна), інтегрувалися в структуру КП(б)У. Мав бути переобраний склад вищого місцевого військово-революційного органу «українських» більшовиків – ЦВРК. Причиною цьому стала зміна політичної лінії в Москві. Ленін, поєвнувшись до влади, відновив питання доцільності дотримання Берестейського мирного договору. Крім того, інтереси партій мали підкорятися чинній стратегічній і політичній повістці в РСФРР. Загроза поразки на Воронежському/Донському фронті піднімала питання використання наявних збройних відділів ЦВРК поза межами України.

З іншого боку, «ліві» та «праві» погоджувалися в доцільності існування власних військових підрозділів. В збереженні їх напівпартизанського формату, а також діяльності виключно на терені України, останні противилися волі

«центру». Як серед «лівих», так і серед «правих» знаходилися помірні групи, котрі були готові шукати спільні «точки дотику». Серед таких осіб можемо відзначити Емануїла Квірінга, а також Володимира Затонського. Окремі члени КП(б) також ставали союзниками «лівих». Йосиф Сталін, людина котра не тільки була дотичною до українського «питання» (як комісар по справам національностей), але й мала певні опозиційні думки на противагу Леву Камєнєву (прибічнику регулярних військових формацій), союзник Леніна супроти Якова Свердлова, мав авторитет і силу в питанні важливих для групи П'ятакова рішень (як от збереження діяльності ЦВРК).

Не менш важливу роль грала діяльність місцевих військових формацій. Дворазова вдала перевірка особового складу 1-ї Повстанчої дивізії з боку комісій КП(б)У та РКП(б) довела ефективність останньої і доцільність її подальшого існування.

В основі виступів Богунського та Таращанського полків стояли рішення 2-го з'їзду КП(б)У: можлива передислокація партизанських частин та форсування їх перетворення на регулярну бойову одиницю. Разом з тим, «мятеж», в своєму зародку, тримав проблеми більш важливіші за партійні рішення – дилему «партизанщини». Локальність дій Богунського та Таращанського полків⁵¹⁵ (в межах теренів власної дислокації), самовільне постачання/реквізиції, опір централізованому командуванню, непоступовість збройних акцій (військові акції в поєднанні зі звичною селянською «пасивністю» перед відплатою з боку влади) – лише кілька з небагатьох прикладів колишніх партизанських частин. Вони ж стали головною причиною поразки виступу.

Подана проблема була пов'язана не тільки з рядовим складом таких формувань, але і з їх командуванням. Микола Щорс або Василь Боженко ставали або «пасивними» або ж «активними» прибічниками таких «мятежей».

⁵¹⁵ С. Петриковський-Петренко згадував: «Біля своїх сіл люди ще б'ються, а відійдуть далі – і загони починають танути. Краще діяли загони, де кістяком були...місцеві загони, переформовані у військові частини» (Петриковський-Петренко С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 р. *Спогади про Перший з'їзд КП(б)У*. Київ. 1958. С.171)

Значну роль у виступі грало протистояння політичних груп. До ймовірного витoku інформації про рішення з'їзду долучилися як «ліві» так і їх опоненти з «правого» крила КП(б)У. Група П'ятакова була офіційним «комунікатором» і «патроном» місцевих військових формувань, підтримуючи всі їх домагання і вимоги супроти офіційного армійського командування.

Колишні партизанські підрозділи у складі регулярних частин, або ж відділи, створені «з нуля», довели свою стійкість перед викликами «отаманського» минулого. З часом, цю проблему зрозуміли і колишні повстанські ватажки (як от М. Щорс), впроваджуючи елементи регулярної структури.

Висновки

В поданому дослідженні ми спробували прослідкувати загальні ідеї та практичну діяльність «левтистів» в час партійних дискусій вересня-жовтня 1918 р. Більшість з них стосувалася способів і шляхів «визволення» терену України. Протягом останніх зібрань (вересневого пленуму та 2-го з'їзду КП(б)У), «ліві» остаточно сформували свої положення, котрими вони керувалися в своїй подальшій діяльності. Насамперед, це увага до місцевого селянського елементу, як основного «інструменту» подальшого визволення українського терену, бачення теперішньої ситуації, як моменту «революційного», а з цим, потребу в активних бойових діях, як єдиному засобі «визволення» місцевих теренів. Врешті, це питання «автономності» власної тактики, котра не мала залежати від ходу подій в РСФРР, та важливість української території, як «центру» світової революційної боротьби.

Низка світобачень «лівих» співпадала з такими у їх опонентів з «правої» течії та ЦК РКП(б). В першу чергу, це спільна візія доцільності переформатування повстанчих підрозділів на регулярні військові відділи. До цього можемо додати питання «керівництва» місцевою боротьбою, котре мало, беззаперечно, бути очолюваним міським «пролетаріатом», а також потребу «роботи з масами» (тобто, агітаційну роботу). Врешті, це питання остаточної мети «визволення» місцевих теренів, а саме утворення спільного з РСФРР «інтернаціонального» політичного державного організму.

Попри загальну історіографічну тенденцію (як місцеву, так і зарубіжну), котра стверджувала, що осінній період 1918 року був часом поразок «лефтистів», в політичній та практичній діяльності КП(б)У такої ситуації помічено не було. Рішення вересневого пленуму, попри певні поступки на користь «правої» течії (приєднання до партії окремих членів «правого» крила та передання вищої політичної влади до опонентів), залишилися в багато чому незмінними, або, принаймні, неоднозначними. Агітаційна діяльність та керівництво вищим військовим органом повстання (ЦВРК) все ще залишалося в руках Георгія П'якова та його товаришів, в той час як окремі тези резолюції

(стосовно часу наступу та тактики збройних дій) залишалися об'єктом для вигідного «лівим» маніпулювання. Врешті, на загальну ситуацію впливала політична ситуація в Москві. Завдяки сприянню супротивників Брест-Литовської системи та тимчасовому безвладддю, «ліві» мали можливість втілювати власні пропозиції.

Зберігаючи в своїх руках агітаційну діяльність та військове керівництво, «ліві» через ЦВРК змогли впровадити на практиці низку власних теоретичних світобачень. Збільшилася кількість місцевих військово-політичних органів, ревкомів, створювалася система місцевих та закордонних осередків поширення агітаційної літератури. Повстанчі підрозділи поступово переформатовувалися в усталену єдину військову одиницю – 1-шу Українську повстанчу дивізію. Покращувалася дисципліна, логістика, зв'язок, збільшувалося збройне постачання не тільки стрілецькою зброєю, але й артилерією. Вміло задіювалася власна система агентів.

Водночас, не вдалося до кінця подолати «партизанське» минуле таких збройних відділів. Мала кількість пенетелярних та агітаційних осередків при великій кількості особового складу спричинили його неконтрольованість та самокерованість. Кожен підрозділ на власний розсуд здійснював власне постачання, а вимоги Берестейського миру не дозволяли покращити становище з логістикою.

1-ша Повстанча дивізія складалася з різних соціальних та вікових груп. Молодь служила разом з дорослим чоловічим населенням, а компанію вихідцям з духовенства та середнього селянства становили маргінали з дезертирів та злочинців.

Однією з характерних рис тогочасних військових формацій була їх тяга до насилля. Така ситуація була зумовлена як архаїчною структурою самого селянства, укоріненим упередженим ставленням до інших соціальних груп, так і модерними тенденіями 20 століття (пропаганда Російської імперії, більшовицька агітація, мілітаризація суспільства).

Апогеєм діяльності «лівих» стало залучення окремих підрозділів 1-ї Повстанчої дивізії в наступі в районі Хутора-Михайлівського – Шостки – Ямполя у вересні 1918 р. Попри невдачу наступу, дезерцію окремих підрозділів, проблематику реквізицій, «партизанщину», виступи населених пунктів проти більшовиків, в даній операції були й свої «плюси». Серед них: досягнення синхронності дій підрозділів на різних ділянках фронту, впровадження артилерії та регулярних бойових порядків (рот), розвідки, вдале використання оборонних фортифікацій. Зріс і рівень готовності до більших людських втрат, котрим раніше відзначалися лише «елітні» підрозділи Червоної Армії на кшталт Латишських полків⁵¹⁶.

Напередодні і під час 2-го з'їзду партії, «ліві» намагалися продемонструвати результати своєї діяльності, тим самим, спробувавши змінити «політичну ситуацію» в партії і повернути втрачені позиції. Протягом всього жовтня підрозділи 1-ї повстанчої дивізії здійснювали наступ в районі Стародуба–Клинців, проте зазнали поразки, захопивши лише кілька малих населених пунктів в прикордонні.

Військові підрозділи навчилися налагоджувати стабільну комунікацію один з одним, здійснювати синхронні дії на різних ділянках фронту. Покращилася робота артилерії, набула подальшого розвитку бойова тактика підрозділів (формування спеціалізованих загонів). Військова доцільність почала превалювати над особистими потребами (наступу заради реквізиції).

Проте, залишалася проблематичною якісна перевага більшовиків над супротивником. «Партизанищина» провокувала не тільки нестабільний кількісний склад частин, але й невдоволення місцевого населення самочинними реквізиціями на місцях. В захоплених селах партизанські загопи відчували нестачу постачання та часу формування (в умовах інтенсифікації бойових дій на прикордонні).

⁵¹⁶ ЦДАГО. Ф.5. Оп. 5-1. Спр.100. Арк. 22

Жовтневі військові акції в районі Стародуба-Грем'яча викликали осуд як опонентів з «правого» крила, так і представників ЦК РКП(б), надісланими прибічником Брест-Литовської системи, Леніним. Вся військова та політична діяльність мала бути передана новообраному Президіуму ЦК КП(б)У, в той час як вся агітаційна робота була передана з рук «лівих» до представників «правої» течії. З метою укріплення позицій останніх, до складу КП(б)У приєдналися окремі члени ЦК РКП(б), як от очільник Наркомнацу, Йосиф Сталін. Врешті, місцеві військові відділи мали бути залученими в допомозі РКП(б) на Донському фронті.

З іншого боку, ситуація з прибічниками Георгія П'ятакова не була аж такою безхмарною. Користуючись з роз'єднаності поглядів «правих» та представників Москви, вони змогли зберегти деякі свої начинання. Попри вимоги ліквідувати ЦВРК, цей орган був залишений в якості установи, що мала керувати місцевим повстанням в Україні. Врешті, визнавалася потреба наявності регулярних «ударних» підрозділів, котрі мали право бути залученими в місцевих теренах за умов «революції» у військах Троїстого Союзу.

Виступ Богунського та Таращанського полків стали наочним прикладом як діяльності «лівих», так і безпосередніх рішень 2-го з'їзду КП(б)У. Витік інформації через мережу лояльних військовим формаціям людей («лівих» або їх прибічників), а також політична підтримка з боку останніх, стали однією з причин виступу місцевих збройних підрозділів.

Разом з тим, теза «лівих» та «правих» стосовно збереження початкової структури партизанських підрозділів зазнала краху, адже стала як призвідником «мятежа», так і одною з причин поразки виступу обох військових формацій. У підсумку, практичний досвід наступів в районі Новгород-Сіверського, Стародубу та виступів в Унечі–Погарі вказував на доцільність подальших реформ в колишніх партизанських підрозділах.

Список використаних джерел і літератури:

1. Джерела

1.1 Неопубліковані

- 1) ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 1 (Відношення, розписки, квитанції, списки та ін. про реквізицію та мобілізацію коней...для 1 полку Червоного козацтва)
- 2) ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 2 (Накази ревкому)
- 3) ДАЧО. Ф. Р-5077. Оп. 1. Спр. 3 (Листування з командиром полку 1-ї Української Радянської дивізії Т. Черняком про забезпечення полку обмундируванням...)
- 4) ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп.1. Спр. 1 (Протоколи дізнань слідчої комісії ревкому)
- 5) ДАЧО. Ф. Р-5078. Оп.1. Спр. 2 (Листування з 1-м полком Червоного козацтва про забезпечення його продовольством, обмундируванням, фуражем)
- 6) ЦДАВО. Ф. 230. Оп. 2. Спр. 20 (Доповідь про діяльність демобілізаційної комісії Шосткинського порохового заводу)
- 7) ЦДАВО. Ф. 1077. Оп.1. Спр. 40 (Доповіді, огляди військових подій та листування про діяльність війська інтервентів)
- 8) ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 11 (Выдержки з советских и иностранных газет...)
- 9) ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 78 (Доповідні, донесення Чернігівського губернського старости...)
- 10) ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 79 (Доповідні, донесення та листування губернських старост Київщини, Чернігівщини про партизанський рух...)

- 11) ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 89 (Листування з Чернігівським губернським старостою про настрої населення...)
- 12) ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 105 (Телеграми, повідомлення, рапорти повітових старост Чернігівської губернії...)
- 13) ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 283 (Листування з Стародубським повіт. Старостою про арешт жителів с. Сита Буда....)
- 14) ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4 (Стенограма II съезда КП(б)У)
- 15) ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр. 9 (Протокол №4 пленума ЦК КП(б)У. г. Орел)
- 16) ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.1. Спр. 13 (Протоколи пленума ЦК КП(б)У)
- 17) ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 1. Спр. 15 (Стенограма III з'їзду КП(б)У)
- 18) ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 85 (Перепечатки материалов о политике гетманского правительства и австро-венгерских оккупантов на Украине)
- 19) ЦДАГОУ. Ф.5. Оп. 5-1. Спр. 100 (Перепечатки документов о борьбе трудящихся за советскую власть...)
- 20) ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 151 (Перепечатки материалов о деятельности органов Советской власти на территории нейтральной зоны и другие документы о борьбе с революционными бандами)
- 21) ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 158 (Перепечатки материалов по истории гражданской войны на Украине)
- 22) ЦДАГОУ. Ф.5. Оп.5-1. Спр.170 (Фотоснимок штаба 1-го казачьего полка 1-й Повстанческой укр. дивизии)
- 23) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 17 (К вопросу о клевете на героя гражданской войны начальника 1 дивизии, Николая Александровича Щорса. Часть 1)
- 24) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 114 (К вопросу о некоторых извращениях подлинности истории партизанской борьбы...)

- 25) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1137 (О борьбе за советскую власть в Новгород-Северском и Глуховском уездах...)
- 26) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1188 (О создании партизанских отрядов, объединений, боевых операциях под командование В.Н. Боженко...)
- 27) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1256 (О...образовании партизанских отрядов, формировании 1-ой Украинской повстанческой дивизии)
- 28) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1309 (О...подпольной работе на Черниговщине в 1918 г.)
- 29) ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1427 (Об истории Гомельско-Полесской организации большевиков в период немецко-гетманской оккупации...)
- 30) ЦДАК. Ф. 317. Оп. 2. Спр. 54 (Дело по обвинению к-нина Щепета Д., проживающего в деревне Хатыниновке, Глуховского уезда)
- 31) Bayerisches Hauptstaatsarchiv, KA, KD, Landw.-Div., Bd.12, Akt 6, №4993 (Heeresgruppe Eichhorn)

1.2 Опубліковані

- 1) Аверін В. До боротьби «лівих» і «правих» на I з'їзді КП(б)У. *Літопис революції*, 1928. №4. С. 63-78
- 2) Андрух І. Січові Стрільці у Натіїва. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Число 5. С. 15-17
- 3) Аралов С. Ленин вел нас к победе. Москва: Политиздат, 1989. 174 с.
- 4) Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Sprawozdania guberniálních starost i komisariv (1918-1920) / упорядник Валентин Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.

- 5) Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Летопись революции*. 1926. №5. С. 7-21
- 6) Білокінь С. Глухівська трагедія (Із записок Іллі Рогатинського). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Глухів, 2009. Вип. 2. С.159-167
- 7) Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / ред. А. Левенко. Чернігів: Облвидав, 1958. 306 с.
- 8) Борьба трудящихся Орловской губернии за установление советской власти / редкол. М. Дзюба. Орел: Орловская правда, 1957. 356 с.
- 9) Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов / ред. Г. Петрова. Чернигов, 1957. 474 с.
- 10) Волін В. Перший з'їзд КП(б)У. Літопис революції: Харків, 1928. №4. с. 44-62
- 11) Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. / ред. Г. Голиков и другие. Москва: Политиздат, 1979. Т.3. 512 с.
- 12) Второй съезд коммунистической партии (большевиков) Украины 17-22 октября 1918 года. Протоколы / ред. Ф. Рудич. Киев: Видавництво «Україна», 1991. 241 с.
- 13) Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов / ред. Н. Супруненко. Киев: Наукова Думка, 1967. Т. 1, Кн.2. 489 с.
- 14) Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920) / ред. Г. Белов и другие. Москва: Воениздат, 1969. 872 с.
- 15) Затонський В. Із спогадів про українську революцію. *Летопись революции*. 1930. №5. С. 140-172

- 16) Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно - Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*. 1927. №1. С. 120-176
- 17) Кириєвський В. Івотський землемір Петро Євсейович Базилевич – член Державної думи Російської імперії III скликання (1907–1912). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* 2020. С. 253-257
- 18) Коваленко А. Путь повстанцев в Таращанский полк. *Нас вдохновляла революция* / ред. И. Пятигорский. Киев, 1975. С. 70-82
- 19) Коваль Р. Багряні жнива Української революції. Київ: Український письменник, 2005. 398 с.
- 20) Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан: спогади, свідчення, документи. Київ: Холодний Яр, 2020. 440 с.
- 21) Коцарь Н. Именем революции. *Нас вдохновляла революция* / ред. И. Пятигорский. Киев: Политиздат Украины, 1975. С. 8-36
- 22) Локатош І. Стародуб — Чернігів — Київ. *Літопис революції*. 1930. №5. С. 248-273
- 23) Марков С. Из истории гражданской войны на Украине в 1918 г. *Красный архив*, 1939. Том 4. С. 73-102
- 24) Медянский С. На защите революции. *Это было со мной* / сост. В. Бабинский. Киев: Политиздат Украины, 1986. С. 39-45
- 25) Мирні договори між Українською Державою та РСФРР 1918 р /упорядник О. Лупандін, Київ: Видавництво М.П. Коць. 1999. 366 с.
- 26) Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.*, 2015. С. 257-264
- 27) Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году. Документы. Москва: Госполитиздат, 1941. 47 с.

- 28) Петриківський-Петренко С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 р. *Спогади про Перший з'їзд КП(б)У*. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР. 1958. С. 159-172
- 29) Петровский Д. Повесть о полках Богунском и Таращанском. Москва: Советский писатель. 1958. 382 с.
- 30) Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август-октябрь 1918. Сборник документов / ред. Ц. Бейлин. Москва: Политздат, 1969. 515 с.
- 31) Раковский Х. Ильич и Украина. *Летопись революции*. 1925, №2. С. 5-10
- 32) Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. /упорядники: О. Коваленко та інші. Чернігів: РВК «Деснянська правда». 2008. Кн.1. 800 с.
- 33) Романченко Ю. З партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*. 1929. № 5-6. С. 217-226
- 34) Салай М. По знакомым дорогам. Москва: ДОСААФ, 1981. 208 с.
- 35) Степняк С. Жовтень в Москві і гурток комуністів України. *Летопись революции*. 1929. №2. С. 195-201
- 36) Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку. *Літопис Червоної Калини*. 1931. №3. С. 14-15
- 37) Терещенко Ф. Под Робчиком и Клинцами. *Нас вдохновляла революция* / ред. И. Пятигорский. Киев: Политиздат Украины, 1975. С. 65-69
- 38) Тищенко И. Год с легендарным Щорсом. *Нас вдохновляла революция* / ред. И. Пятигорский. Киев: Политиздат Украины, 1975. С. 83-95
- 39) Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. №2. С. 60-78
- 40) Фріц Д. Таганрозька нарада. *Літопис революції*. 1928. №4. С. 25-43

- 41) Червонное казачество. Воспоминания ветеранов / под ред. Е. Журавлева, М. Жохова. Москва: Воениздат, 1969. 256 с.
- 42) Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden: Baensch, 1925. 224 s.
- 43) Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden: Vereinigung Ehem. Kameraden, 1925. 71 s
- 44) Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin: Selbstverlag, 1929. 622 s.
- 45) Zeising M., Weichelt W. Mit Sächsischer Landwehr im Osten / In Stellung am Serwetsch, Gegen die Bolschewicki, Im Norden der Ukraine, Nov 1917 bis August 1918. Leipzig: : Akademische Buchhandlung R. Max Lippold, 1920. 190 s.

1.3 Періодика

- 1) Відродження. 14 жовтня 1918. №170. С. 7-8
- 2) Киевская мысль. 17 жовтня 1918. №188. С.4
- 3) Киевская мысль. 22 октября 1918. №193. С.3
- 4) Черниговская земля. 3 октября 1918. №19. С.4
- 5) Черниговская земля. 25 октября 1918. №36. С. 5
- 6) Черниговская земская газета. 28 сентября 1918. №75-76. С.3
- 7) Черниговская земская газета. 19 октября 1918. №81-82. С.2, 7
- 8) Черниговская земская газета. 23 ноября 1918. №91-92. С.6
- 9) Черниговская мысль. 1 октября 1918. №79. С.3
- 10) Черниговская мисль. 24 октября 1918. №107. С.3

1.4. Джерело в електронному форматі

- 1) З мемуарів Василя Корози. Хроніка міста Ямпіль. / Ямпіль info / URL: <https://www.yampil.info/archives/70878.html> (дата звернення: 5.02. 2024)
- 2) Петриковский С. Мятеж в Богунском полку. Унеча, осень 1918 года /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovanija/raboty_kolleg/petrikovskij_s_r_mja_tezh_v_bogunskom_polku_unecha_osen_1918_goda/3-1-0-65 (дата звернення: 15.02.2024).

1.4 Фільми

- 1) Щорс (1939) / You Tube / URL: https://youtu.be/_Y8xmiht-Y?si=OUi0kPXBAI5KmE57 (дата звернення: 05.02.2024)

1.6 Візуальні джерела

- 1) «Альбом уніформ Української Армії і Фльоти за добу визвольної боротьби (1917-1921)» авторства Миколи Битинського. Виставка «За волю України. Історія уніформи українського війська поч. ХХ ст.»
- 2) Експозиція Музею окупації Києва.

2. Література

2.1 Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

- 1) Антонов А. Боевой восемнадцатый год. Москва: Воениздат, 1961. 264 с.
- 2) Балковий П. Війна без флангів. Київ: Наукова Думка, 1966. 260 с.

- 3) Бачинский П., Сергиенко А. Эммануил Ионович Квиринг. Киев: Политиздат Украины, 1989. 199 с.
- 4) Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1918. Київ: Rosa Luxemburg Stiftung в Україні, 2020. 580 с.
- 5) Булдаков В., Леонтьева Т. Война породившая революцию. Москва: Новый хронограф, 2015. 720 с.
- 6) Васильев В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917-1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
- 7) Васильчиков В. Начдив Щорс. Москва: Оборонгиз, 1957. 119 с.
- 8) Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. / ред. Володимир Лободаєв. Харків: КСД, 2017. 400 с.
- 9) Войтиков С. Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова. Москва: Вече, 2023. 539 с.
- 10) Герасимов Е. Жизнь Николая Щорса. Москва: Воениздат, 1956. 164 с.
- 11) Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Москва: АИРО - XX, 1997. 200 с.
- 12) Дубинский Н., Савко Н. Первая червонная. Москва: Госвоениздат, 1931. 191 с.
- 13) Дудко И. Николай Григорьевич Крапивнянский. Киев: Політвидав України, 1965. 117 с.
- 14) Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Інститут історії України, 2021. 602 с.
- 15) Здоров А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 - лютий 1918 рр.). Одеса: Астропринт, 2007. 267 с.

- 16) История Брянского края. XX век / сост. О. Горбачев и др. Клинцы: Издательство Клинцовской топографии, 2003. 313 с.
- 17) Лозицкий В. Политбюро ЦК Компартии Украины: 1918-1991. Київ: Генеза, 2005. 368 с.
- 18) Луферов А. Погар. История и современность. Минск: Минская фабрика цветной печати, 2005. 456 с.
- 19) Мейс Д. Комунизм та дилеми національного визволення. Київ: Комора, 2018. 498 с.
- 20) Онобль Е. Революція 1917 року: французький погляд 100 років тлумачень і репрезентацій. Київ Ніка-Центр, 2016. 244 с.
- 21) Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. – Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. 802 с.
- 22) Перекрестов Р. Посад Ардонь и село Богородицкое. XVIII –начало XX вв. Книга 1. Клинцы: Клинцовская городская типография. 2012. 470 с.
- 23) Петров В. Неопкорившееся кайзеровскому нашествию. Москва: Наука, 1988. 207 с.
- 24) Петров В. Отражение страной советов нашествия германского империализма в 1918 году. Москва: Наука, 1980. 416 с.
- 25) Посадский А. Зеленое движение в гражданской войне в России. Крестьянский фронт между красными и белыми. 1918-1922. Москва: Центрполиграф, 2018. 237 с.
- 26) Солдатенко В. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 427 с.
- 27) Сорок четвертая киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-ой киевской стрелковой дивизии. 1918-1920 гг. / ред. А. Осипов. Киев: Издание Киевского губисполкома, 1923. 178 с.

- 28) Стунгур Г. Герой гражданской войны Тимофей Черняк. Киев: Госполитиздат УССР. 1960. 136 с.
- 29) Тепляков А. Красные партизаны на Востоке России. 1918-1922. Девиации, анархия, террор. Москва: НЛО, 2024. 839 с.
- 30) Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків: Видавництво Харківського Ордена Червоного Прапора Державного Університета імені О. М. Горького, 1959. 104 с.
- 31) Україна Радянська: ілюзії та катастрофи «комуністичного раю». 1917–1938 рр. / ред. Геннадій Єфіменко. Харків: КСД, 2017. 352 с.
- 32) Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років / Під заг. ред. К. Галушка. Харків: КСД, 2018. 336 с.
- 33) Фельштинский Ю., Попов В. От красного террора к мафиозному государству. Киев: Наш Формат, 2021. 672 с.
- 34) Червоное казачество. 1918-1923 / ред. А. Мартынов. Харьков: Издательство «Путь просвещения», 1923. 310 с.
- 35) Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів: Червона калина, 1995. 256 с.
- 36) Borys J. The Sovietiation of Ukraine: 1917-1923. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian studies, 1980. 488 p.
- 37) Castillo J. Endurance and War. The national sources of military cohesion. California: Stanford University Press, 2014. 328 p.
- 38) Daniels R. The Rise and Fall of Communism in Russia. Yale: Yale University Press, 2007. 481 p.
- 39) Fedorchak V. The Russia-Ukraine war. Towards resilient fighting power. London: Routledge, 2024. 264 p.
- 40) Figs O. Peasant Russia, civil war: The Volga countryside in revolution (1917-1921). Oxford: Clarendon Press, 1989. 481 p.

- 41) Hirsch F. Empire of Nations. Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. London: Cornell university Press. 2005. 367 p.
- 42) Kowalski R. The Bolshevik Party in conflict: the left Communist opposition of 1918. London: University of Pittsburgh Press, 1991. 244 p.
- 43) Pipes R. The formation of the Soviet Union. Harvard: Harvard University Press, 1997. 392 p.
- 44) Riga L. The Bolsheviks and the Russian Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 313 p.
- 45) Schapiro L. The origin of the communist autocracy. London: Palgrave Macmillan, 1977. 420 p.
- 46) Schnell F. Räume des Schreckens Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933. Hamburg: Hamburger edition, 2012. 576 s.
- 47) Schwartz-Shea P., Yanow D. Interpretivism. London: SAGE Publications, 2020. 841 p.
- 48) Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957. New York: Columbia university press, 1962. 462 p.
- 49) The Shaken Lands. Violence and the Crisis of Governance in East Central Europe, 1914-1923 / ed. by Thomas Balkelis and Andrea Griffante. Boston: Academic studies press, 2023. 241 p.
- 50) Velychenko S. Painting Imperialism and Nationalism Red The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925. Toronto: University of Toronto Press, 2015. 285 p.
- 51) Velychenko S. Propaganda in Revolutionary Ukraine Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917–1922. Toronto: University of Toronto Press, 2019. 292 p.

2.2 Статті

- 1) Баранник С. Проблема повстанства проти гетьманщини та австро-німецької окупації в «Коммунисте» 1918 р. *Літопис революції*. 1930. №2. С. 232-266
- 2) Божко О. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад. *Український історичний журнал*. 2009. №4. С. 107-129
- 3) Еткіна І. Участь німецького війська у захисті північних кордонів Української Держави на Чернігівщині від більшовицької Росії у 1918 р. / Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць, Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 273-286
- 4) Ємельянов В. Нотатки про Ніжинське повстання червоних партизан: передісторія, історія, доля учасників. Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства, Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. С. 5-20
- 5) Кобельський Д. Національні підрозділи у формуванні Червоного козацтва: 1918-1921 рр. Записки історичного факультету, Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2016. С. 268-279
- 6) Перекрестов Р. Старообрядці посада Клинцы в революции 1905-1917 гг. *Деснинские древности*. 2018. Выпуск IX. С. 100-116
- 7) Петриковский С. Мятеж в Богунском полку как отражение военно-политического конфликта Украины и российских большевиков. *Деснинские древности*. 2012. Выпуск VI. С. 334-345
- 8) Arthur A. Bolshevik Administration in the Ukraine: 1918. *The Review of Politics*, Vol. 20, No. 3 (Jul., 1958). P. 289-306
- 9) Ganin A. The Russian officer corps in the Civil War: The Reds and the National Armies. *Military affairs in Russia's Great War and Revolution, 1914-1922*. 2021. P. 1-32

- 10) Graziosi A. G. L. Piatakov (1890-1937): A Mirror of Soviet History. Harvard Ukrainian Studies, Vol. 16, No. 1/2 (June 1992). P. 102-166

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

- 1) Военная энциклопедия / Под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Шварца и др. Петроград: Товарищество И.Д. Сытина, 1914. Т. 17: Нитроглицерин – Патруль. 385 с.

4. Рукописи

4.1 Дисертації

- 1) Божко О. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918-червень 1919 рр.) Дис. Канд. Іст.наук: 07.00.02. / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ: Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 1994. 308 с.
- 2) Кляченков Е. Оппозиционная деятельность социалистов и анархистов на территории Орловской и Брянской губерний (октябрь 1917 г. – вторая половина 1920-х гг.). Дисерт...канд. Ист.наук: 07.00.02 / Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского. Брянск, 2014. 247 с.

5. Електронні ресурси

- 1) Гражданская война. Николай Щорс. / Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovanija/iz_istorii_unechskogo_rajona/grazhdanskaja_vojna_nikolaj_shhors_chast_2/5-1-0-112 (дата звернення: 1.12. 2023)

- 2) Иванов Николай Иванович / Унеча. Взгляд из Южносахалинска / URL: https://radimich.narod.ru/History_01_Вр/HP_Bogunskiy_polk_13_Ivanov.htm (дата звернення: 15.02.2024).
- 3) Унеча к.ХІХ-н.ХХвв по воспоминаниям её жителей /Унечский краеведческий музей / URL: https://museum-unecha.ucoz.net/publ/issledovaniya/issledovaniya/unecha_k_xix_n_xxv_v_po_vospominaniyam_ejo_zhitelej/2-1-0-23 (дата звернення: 15.02.2024).
- 4) Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини. / Исторична Правда / URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 1.12. 2023)

Додатки

Додаток 1

Ринок під Спасо-Преображенським монастирем в Новгороді-Сіверському. Літо 1918. Малюнок бійця 47-ї піхотної дивізії ландверу.

Джерело:

Zeising M., Weichelt W. Mit Sächsischer Landwehr im Osten / In Stellung am Serwetsch, Gegen die Bolschewicki, Im Norden der Ukraine, Nov 1917 bis August 1918. Leipzig, 1920. S. 171.

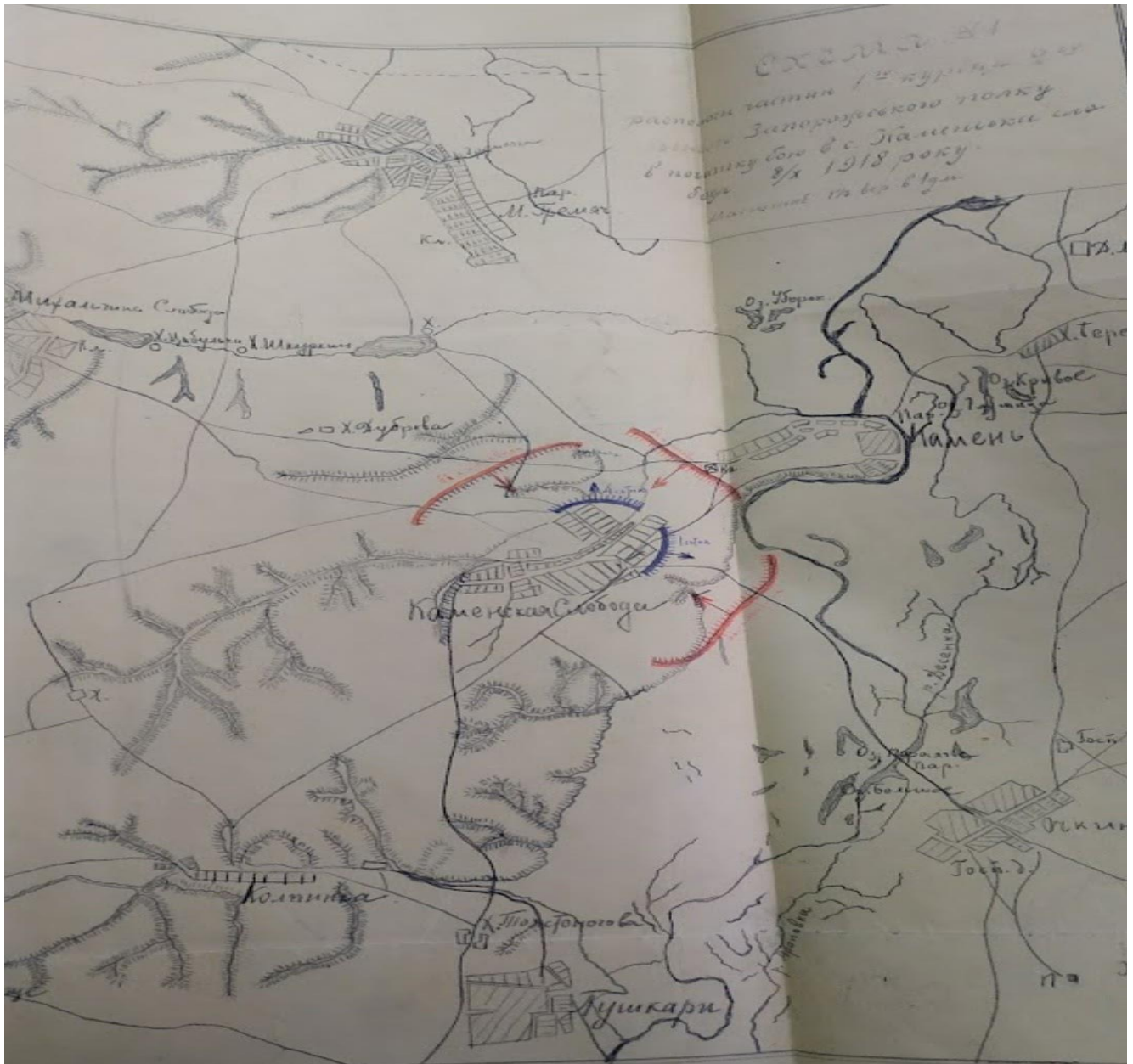

Додаток 2

Мінометний розрахунок 47-ї піхотної дивізії ландверу в районі Стародубського повіту. Весна-літо 1918 р.

Джерело:

Zeising M., Weichelt W. Mit Sächsischer Landwehr im Osten / In Stellung am Serwetsch, Gegen die Bolschewicki, Im Norden der Ukraine, Nov 1917 bis August 1918. Leipzig, 1920. S.

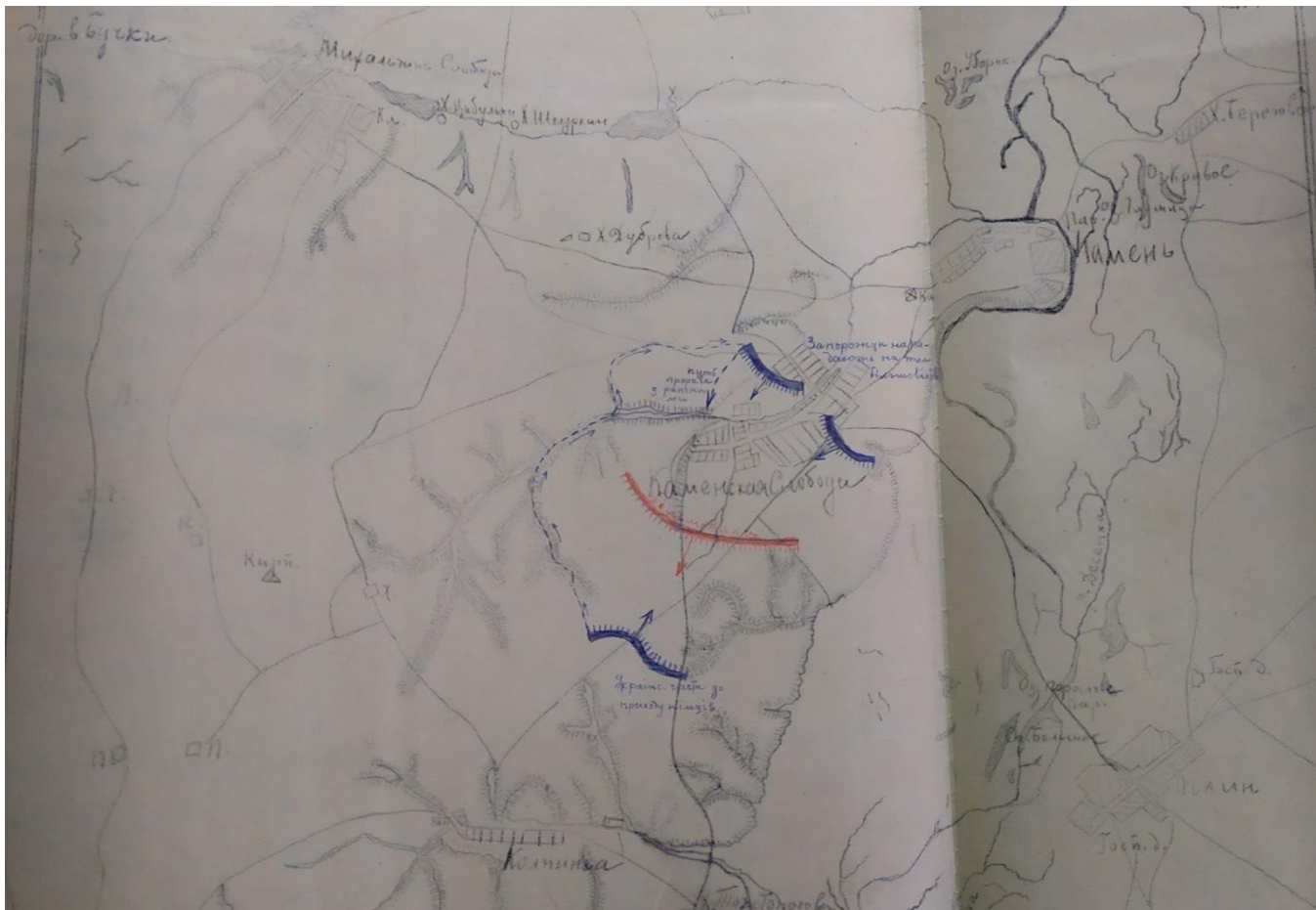

Додаток 4

Наступ 1-го та окремих підрозділів 2-го полків Червоного козацтва на позиції 1-ї та 4-ї сотень 1-го куреня 2-го Запорізького полку в Кам'янській Слободі. 8 жовтня 1918.

Додаток:

ЦДАВО. Ф.1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 300

Додаток 5

Контратака підрозділів 2-го Запорізького полку та 47-ї піхотної дивізії ландверу на позиції 1-го та 2-го полків Червоного козацтва в Кам'янській Слободі. 8 жовтня 1918.

Джерело:

ЦДАВО. Ф.1077. Оп.5. Спр. 11. Арк. 300об

Лис № _____
Тема роботи, _____

Додаток 6

Штаб 1-го полку бригади Червоного козацтва в Почепі. Жовтень-листопад 1918.

Джерело:

ЦДАГОУ. Ф.5. Оп.5-1. Спр.170. Арк.1

Додаток 7

Боєць 2-го Запорізького пішого козацького полку. Період Центральної Ради.

Джерело:

«Альбом уніформ Української Армії і Фльоти за добу визвольної боротьби (1917-1921)» авторства Миколи Битинського. Виставка «За волю України. Історія уніформи українського війська поч. ХХ ст.»

Додаток 8

Центральний Комітет (ЦК) КП(б)У, обраний на 2-му з'їзді в жовтні 1918 р.

Джерело:

Експозиція Музею окупації Києва.

Додаток 9

Щорс погрожує гранатою бунтівникам з Богунського полку. Стоп-кадр (21:58)
з фільму О. Довженка «Щорс» (1939 р.)

Джерело:

Щорс (1939) / You Tube / URL: https://youtu.be/_Y8xmilht-Y?si=OUi0kPXBAI5KmE57 (дата звернення: 05.02.2024)

Додаток 10

Пошкоджена вибухом будівля зволоження пороху. Шостка. Вересень 1918 р.

Джерело:

ЦДАВО. Ф. 230. Оп.2. Спр. 20. Арк. 58

Додаток 11

Зруйнована будівля сушильні №9. Шостка. Вересень 1918 р.

Джерело:

ЦДАВО. Ф. 320. Оп.2. Спр. 20. Арк. 59

Подяки

Стівену Величенко за ознайомлення з останнім наробком з тематики і поради стосовно джерел.

Андреа Граціозі за поради стосовно джерел.

Пітеру Лібу за надані документи з німецьких архівів.

Ярославу Волерту за ознайомлення з дослідниками і архівами Чернігівщини.

Олені Потапенко, Чернігівському обласному пошуковому науково-редакційному центру та Державному архіву Чернігівської області за наданий для опрацювання архівний матеріал

Олі Красінько, Богдану Пецюху за роздуми над тематикою.

Володимиру Маслійчуку в контексті ознайомлення зі студіями насилля.

Роману Тимошевському за ознайомлення з наробком зі студій насилля та цікаві обговорення з тематики.

Олександрю Ігнатенку за наданий для опрацювання матеріал з австрійських бібліотек.

Тетяні Земляковій, Денису Прокопенку, Ярославу Ковальчуку, Євгену Ящуку, Світлані Довгань та всій команді «Invisible university for Ukraine» за можливість реалізувати свій дослідницький наробок, кураторство, терпіння і вправління в методології.

Віталію Скальському за багаторічний супровід мого дослідницького шляху і можливість публікацій у науково-публіцистичних виданнях.